# Sociaal-liberale richtingwijzers

Vertrouw op de eigen kracht van mensen

Beloon prestatie en deel de welvaart

Denk en handel internationaal

Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving

Koester de grondrechten en gedeelde waarden

Mr. Hans
van Mierlo
Stichting

# Inhoudsopgave

Inleiding 5

Vertrouw op de eigen kracht van mensen 11

Beloon prestatie en deel de welvaart 45

Denk en handel internationaal 81

Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving 133

Koester de grondrechten en gedeelde waarden 181

# Inleiding

Op 22 november 2006 waren er Tweede Kamerverkiezingen in Nederland. Het was het jaar waarin Jan Peter Balkenende het fundament legde voor zijn vierde kabinet. Waarin de Partij voor de Vrijheid van Geert Wilders met negen zetels de Kamer in kwam. En waarin de Socialistische Partij haar zetelaantal bijna verdriedubbelde.

D66 had het zwaar. Slechts drie van de zes zetels bleven behouden. De partij belandde in een uithoek van het Tweede Kamergebouw, weggestopt in enkele krap bemeten kamers. Maar langzamerhand wist ze zich terug te vechten naar het centrum van de Haagse politiek. De oppositie tegen het christelijk-sociale kabinet en het rechtspopulisme van de Partij voor de Vrijheid in combinatie met het consequent bepleiten van sociaal-economische hervormingen, legden de basis voor opeenvolgende verkiezingsoverwinningen. In Europa, in de gemeenteraden en de Provinciale Staten, en in de Tweede Kamer. Met als resultaat dat D66 sinds 2017 weer regeert. De kleine kamertjes aan het Binnenhof werden verruild voor ministerskamers op departementen. Het kan verkeren.

Niet alleen in de praktische politieke zin was 2006 het begin van de wederopstanding van D66. Met het programma waarmee de partij de zo dramatisch verlopen verkiezingen inging, was de basis gelegd voor een nieuw verhaal.

In het programma *Het gaat om mensen* formuleerde de programmacommissie vijf 'richtingwijzers' voor sociaal-liberale politiek. 'Vertrouw op de eigen kracht van mensen', 'Beloon prestatie en deel de welvaart', 'Denk en handel internationaal', 'Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving' en 'Koester de grondrechten en gedeelde waarden'.

De gedachte hierachter was dat een verkiezingsprogramma snel kon verouderen. De praktijk van de parlementaire politiek was immers te gevarieerd en veranderlijk. Bij vraagstukken waarbij niet of niet langer kon worden geput uit het verkiezingsprogramma kwamen de richtingwijzers van pas, schreef de programmacommissie: 'Bij twijfel zal een gekozen vertegenwoordiger deze richtingwijzers zwaarder laten wegen dan de oplossingen die bij het schrijven van dit programma nog logisch en verdedigbaar waren, maar niet veel later door de feiten alweer zijn achterhaald.'

Hoe kwamen de richtingwijzers tot stand? Pogingen om het gedachtegoed van D66 te vangen in manifesten of beginselverklaringen waren ook in 2006 niets nieuws. Zowel in de jaren zeventig, tachtig als negentig werden in de partij discussies gevoerd over de politieke koers. Was het D66 - in lijn met de idealen van een deel van haar oprichters – te doen om radicale democratische vernieuwing? Of was de partij een progressieve, liberale partij, die haar signatuur ontleende aan het streven naar zelfbeschikkingsrecht en emancipatie van het individu?

Na jaren van debat werd die discussie beslecht toen het congres in november 1998 instemde met een resolutie. Een groep jonge leden had onder de naam *Opschudding* voorgesteld dat D66 zich vanaf dat moment 'sociaal-liberaal' zou noemen. De aangenomen resolutie maakte een einde aan de periode waarin D66 geen politieke beginselen leek te hebben.

*Leek te hebben,* want hoewel de omarming van het sociaal-liberalisme symbolisch een hele stap was, viel in het handelen van de partij dit politiek gedachtegoed wel degelijk te herkennen. D66 is al sinds haar eerste verkiezingsprogramma uit 1967 onmiskenbaar een sociaal-liberale partij, met oog voor individuele vrijheid, ontplooiingskansen, duurzaamheid en een internationale blik.

Toch maakte de partij in de jaren na het besluit van het congres weinig haast met het uitwerken van dit sociaal-liberalisme. Op een congres in maart 2000 werd nog een document met enkele 'uitgangspunten' officieel aangenomen door de leden, maar een echte uitwerking van het sociaal-liberalisme liet op zich wachten. Tot het moment dat de richtingwijzers verschenen in het programma van 2006, schijnbaar uit het niets. Voorzitter van de programmacommissie (en latere senator) Joris Backer was geïnspireerd geraakt door de Duits-Britse filosoof en politicus Ralph Dahrendorf (1929-2009), die in het essay *Freiheit ist tätige Freiheit* sprak van '*eine Art Richtungshinweis, ein Wegweiser*'. Tijdens discussiebijeenkomsten bij het Kenniscentrum, de voorloper van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, was een lijst van meer dan tien potentiele richtingwijzers teruggebracht tot de vijf, zoals we ze nu kennen. Tevreden met het resultaat van hun werk, werden de tekstjes afgedrukt in het programma.

Na de verkiezingen in 2006 gebeurde iets bijzonders. Leden belden naar het partijkantoor. Die richtingwijzers vonden ze interessant. Ze herkenden zich erin. En daarom wilden ze graag meer informatie. Informatie die eigenlijk niet voorhanden was. Een ambitieus project werd gestart. Onder verantwoordelijkheid van toenmalig hoofd van het Kenniscentrum Frank van Mil werden de richtingwijzers ieder afzonderlijk uitgewerkt in essays. Voor het eerst sinds het aangenomen voorstel op het partijcongres van 1998 formuleerde de partij in haar eigen woorden wat sociaal-liberale politiek zou moeten betekenen. Tijdens bijeenkomsten in alle hoeken van het land werden gesprekken georganiseerd met leden over de richtingwijzers. Ook werden bijeenkomsten georganiseerd in de Opzoomerkamer van het Academiegebouw van de Universiteit Utrecht. In deze kamer, vernoemd naar de hoogleraar Cornelis Opzoomer, werd gesproken met diverse politicologen, filosofen en andere wetenschappers over de fundamenten van de richtingwijzers. Het resultaat was een serie boekjes, die in deze uitgave voor het eerst gebundeld verschijnen.

De teksten geven inmiddels al een generatie lang richting aan het handelen van politici op lokaal, landelijk en internationaal niveau. Er bestaan inmiddels Engelstalige en Arabische versies van de richtingwijzers. En niet voor niets kregen de D66-bewindspersonen die aantraden in het derde kabinet Rutte een verzamelband met essays cadeau.

Het is veelzeggend dat tegenwoordig eigenlijk weinig wordt gesproken over het amenderen van de richtingwijzers.

Voorstellen om richtingwijzers te schrappen, te veranderen of uit te breiden, worden vrijwel nooit gedaan. Het laat zien dat de waarden die de richtingwijzers representeren ook na tien jaar nog actueel zijn.

Dat blijkt ook bij het lezen van de essays in dit boek. Met uitzondering van de individuele voorwoorden zijn ze ongewijzigd afgedrukt. Hier en daar doet een voorbeeld gedateerd aan of wordt gesproken over wetgeving die nadien is aangepast. Maar de redeneringen en argumenten hebben de tand des tijds over het algemeen goed doorstaan. Nog altijd zijn het ankers waaraan D66'ers zich kunnen vasthouden in de woelige politieke praktijk van alledag.

De politieke uitdaging ligt dan ook niet in het *waarderen*, maar eerder in het *toepassen* van de richtingwijzers in dit boek.

Hoeveel vertrouwen op de eigen kracht van mensen is precies gerechtvaardigd in een samenleving die steeds complexer wordt? En waarin actoren actief zijn die precies die eigen kracht van mensen ondermijnen, of dat nu gebeurt via ondoorzichtige algoritmes, oncontroleerbare *big tech*-bedrijven of buitenlandse mogendheden die desinformatie verspreiden? Hoe moeten we prestaties belonen en welvaart delen, nu we steeds duidelijker inzien dat de veerkracht van een democratische rechtsstaat verbonden is met een zekere mate van gelijkheid onder haar burgers? Wat betekent denk en handel internationaal in een wereld waarin democratie en individuele vrijheid al meer dan een decennium aan steun inboeten? Leggen we bij het streven

naar een duurzame en harmonieuze samenleving de kosten van de energietransitie bij bedrijven, burgers of toekomstige generaties? En hoe koesteren we grondrechten en gedeelde waarden als zelfs politici in de Tweede Kamer geregeld blijk geven van minachting voor die waarden?

Vragen genoeg dus voor de toekomst van het sociaal-liberalisme. De essays die u aantreft in deze bundel zijn nog altijd meer dan behulpzaam bij het zoeken naar antwoorden. Het zijn uitgangspunten, geen standpunten. Ze zijn het startpunt van debat, niet het eindpunt van het denken. Het is namelijk precies dat denken dat niet mag stoppen bij een politieke partij. Of ze nu drie zetels heeft of negentien. Of ze nu regeert of oppositie voert. En of ze nu huist in de kleinste kamers van het Binnenhof of in ministerskamers van departementen.

*Coen Brummer is directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66.*

**Verder lezen**

Geïnteresseerd in het gedachtegoed van D66? In 2016 verscheen bij Uitgeverij Boom een overzichtswerk met elementaire teksten uit de geschiedenis van D66: Daniel Boomsma (red.), *De keuze van D66. Toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis.* Op vanmierlostichting.nl en vmswebshop.nl kunt u terecht voor diverse publicaties van de Mr. Hans van Mierlo Stichting over zowel historische als actuele politieke onderwerpen.

# Vertrouw op de eigen kracht van mensen

# Inleiding

Wij vertrouwen op de eigen kracht van mensen. Dat is snel gezegd. Maar wat is deze kracht? Waarom vertrouwen wij erop? En waar houdt het op? Wat betekent dat voor onze visie op de relaties van mensen onderling en de verhouding van mensen tot de overheid? In dit essay worden de grenzen van die termen en die vragen verkent. Het is geen archief, geen bibliotheek, geen encyclopedie van liberale grondslagen; het is ook geen munitiekist voor een campagne of een debat. Van het essay moet vooral een stimulans uitgaan naar degenen die in ons gedachtegoed geïnteresseerd zijn, en die dat – met ons – verder willen ontwikkelen.

Het sociaal-liberale gedachtegoed is een verschijningsvorm van het liberalisme. Er zijn andere verschijningsvormen van dezelfde inspiratie die – soms in restanten – terug te vinden zijn binnen GroenLinks, de PvdA en de VVD. Het sociaal-liberale gedachtegoed geven wij dagelijks vorm. Het is nooit af, omdat het in zijn aard zoekt naar '*checks and balances*' die passen bij de tijd. Dat is niet altijd zwart of wit. We zoeken naar nuance en redelijkheid. Hierin worden wij niet gehinderd door historische ballast of onverenigbare dogma's. De voorloper van D66, de Vrijzinnig Democratische Bond, was ook een verklaard tegenstander van dogma's – geloofsartikelen die niet verder deduceerbaar of beargumenteerbaar zijn. Dat is een constante in ons gedachtegoed gebleven. Wij weten dat niemand de waarheid in pacht heeft en dat een mens voor zichzelf moet kunnen uitmaken wat zijn of haar waarheid is.

Het zou dan ook vreemd zijn om in dit essay eigen waarheden te gaan verkondigen.

In de formulering van ons gedachtegoed achten wij ons schatplichtig aan vele denkers en schrijvers die voor ons kwamen. D66 is opgericht als een anti-establishmentpartij in de jaren '60, maar de beweging en het gedachtegoed waaruit ze voortkomt hebben oude, lange en stevige wortels in de geschiedenis. Ze liggen in de geschriften van Joan Derk van de Capellen tot den Pol ('Aan het volk van Nederland') en in het werk van Desiderius Erasmus en Pierre Bayle. Wij herkennen ons in Immanuel Kants 'categorische imperatief', in *De l'esprit des lois* van Charles Montesquieu, in *On Liberty* van John Stuart Mill, in Alexis de Tocqueville's *De la démocratie en Amérique,* in Karl Poppers *The Open Society and Its Enemies* en John Rawls' *A Theory of Justice*, over de verdeling van macht, kennis en geld in de samenleving, en de centrale plaats van rechtvaardigheid. Aan dat rijtje kunnen we ook contemporaine denkers toevoegen als Michael Walzer (*Spheres Of Justice: A Defense Of Pluralism And Equality*), Charles Taylor (*Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*) en Susan Neiman (*Moral Clarity: A Guide for Grown-Up Idealists*). Ook vermeldenswaardig is het werk van de Nederlandse pedagoog Philip Kohnstamm, over de samenleving als morele gemeenschap, gebaseerd op solidariteit en wederkerigheid.

Wij zijn geïnspireerd door het verlichtingsdenken, dat de menselijke rede centraal zet. In onze visie is die rede niet onbegrensd, maar is het in ieder geval niet aan de kerk

om de grenzen ervan te bepalen. Ons gedachtegoed is humanistisch en seculier, maar er is wel ruimte voor religie. Ons gedachtegoed is immers evengoed beïnvloed door iemand als Baruch de Spinoza, die de opvatting was toegedaan dat religie deel uitmaakt van onze wereld, besloten ligt in de aard der dingen en dus niet bovenaards is. De ethische of spirituele overtuiging van het individu kan evenwel geen universele claim leggen op de vrijheid van andere mensen. Dat de ene persoon iets niet wil, is geen reden om het voor de ander te verbieden. Die argumentatie sluit weer aan bij de theorieën van Karl Popper. Volgens hem mogen theorieën en opvattingen in het maatschappelijk verkeer nooit de pretentie hebben de waarheid te verkondigen, omdat ze altijd kunnen worden weerlegd.

Het sociaal-liberale gedachtegoed vraagt voortdurend om onderhoud en discussie. Dat gedachtegoed werd al eerder onder de loep genomen in bijvoorbeeld de D66-publicaties 'Een reden van bestaan' (1985) en 'Naar een nieuwe solidariteit' (2005). In 2006 formuleerden wij vijf 'richtingwijzers', die tezamen richting geven aan hoe D66 de wereld tegemoet treedt en vraagstukken uit de maatschappij probeert op te lossen. Deze richtingwijzers zijn:

> **Wij vertrouwen op de eigen kracht en ontwikkeling van mensen:** Mensen kunnen onderling betere, efficiëntere en meer rechtvaardige oplossingen bedenken voor maatschappelijke kwesties dan de overheid.

> **Denk en handel internationaal**: Samenlevingen zijn op steeds meer verschillende manieren met elkaar verbonden. Wij staan open voor de gehele wereld en sluiten niemand uit.

> **Beloon prestatie en deel de welvaart**: Mensen zijn niet gelijk, maar wel gelijkwaardig. Mensen zijn verschillend en wij willen dat de overheid ruimte laat voor die verschillen. Wel dragen we een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor mensen die niet voor zichzelf kunnen zorgen.

> **Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving**: Wij willen de wereld om ons heen tegemoet treden met respect en mededogen. De aarde is niet van ons en dus geen gebruiksartikel.

> **Koester de grondrechten en gedeelde waarden**: De fundamentele waarden van onze samenleving zijn vrijheid voor en gelijkwaardigheid van ieder mens, ongeacht opvattingen, geloof, seksuele geaardheid, gerichtheid of herkomst.

Wij beschouwen de richtingwijzer 'vertrouwen op de eigen kracht van mensen' als het centrale uitgangspunt van het sociaal-liberale gedachtegoed. Hierna bespreken wij dit uitgangspunt in de drie hoofdstukken 'Mensbeeld', 'Mensen onderling' en 'Mens en overheid'.

**1. Mensbeeld: het individu en het privé-domein**
Het individu is voor D66 het beginpunt in het denken over de maatschappij, niet een collectief of de staat. Bij het oplossen van vraagstukken in de samenleving moet in de eerste plaats worden vertrouwd op de eigen kracht van het individu.

**2. Mensen onderling: mensen en het publieke domein**
Het individu staat echter niet op zichzelf. Het is onderdeel van netwerken, groepen en relaties in de samenleving. De mens zoekt vanuit lotsverbondenheid en een streven naar erkenning voortdurend contact met anderen. Dat is de basis voor samenhang in de maatschappij.

**3. Mens en overheid: de burger en het politieke domein**
Wat mensen voor zichzelf en voor anderen kunnen doen is in veel gevallen belangrijker en effectiever dan wat de overheid kan doen. De omvang en invloed van de overheid zijn een zaak van tijdelijke omstandigheden, en moeten altijd worden beargumenteerd.

# 1. Mensbeeld: het individu en het privé-domein

'Vertrouwen op de eigen kracht van mensen' is gebaseerd op het uitgangspunt dat elk individu een eigen wil heeft en in staat is tot eigen oordeelsvorming. Ieder mens heeft het vermogen tot oordelen en tot handelen. Door dat te doen geeft de mens vorm aan zijn of haar leven en aan de maatschappij waar dat leven deel van uitmaakt. Anderen kunnen niet bepalen wat goed is en wat fout, en evenmin wat een ander bijgevolg zou moeten doen, willen of laten. Niemand heeft de waarheid in pacht.

**Ontwikkeling**

De vorming van de mens en het ontwikkelen van eigen morele inzichten gebeuren niet automatisch. Een mens heeft die kracht tot oordeelsvorming en handelen niet 'zomaar'; mensen worden niet geboren als kundige, zelfstandige en intelligente wezens. Die eigenschappen moeten zich ontwikkelen. Wij zijn geen mens, wij worden (gaandeweg) mens. Mensen groeien, en zoals dat gaat met groeien: leren lopen gaat niet zonder af en toe te vallen en weer op te staan. Mensen worden wijs door schade en schande, door '*trial and error*'.

De ontwikkeling van de eigen kracht van mensen vindt nooit plaats in een vacuüm. De sociale omgeving en de overheid kunnen de ontwikkeling van het individu negatief beïnvloeden, maar ook in gunstige zin bevorderen, bijvoorbeeld door het faciliteren van onderwijs. Onderwijs is een essentiële

voorwaarde voor het ontwikkelen van de eigen kracht van mensen. De rol van ouders in deze vorming is uiteraard ook van groot belang. Voedsel, kleding en onderdak zijn belangrijke voorwaarden, maar ook emotionele ondersteuning, bijvoorbeeld als inspanning van familie en vrienden. Eigen kracht komt niet vanzelf, en ook niet in gelijke proporties. In sommige periodes of omstandigheden hebben mensen meer of minder kracht dan anders. We dragen een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor mensen met minder eigen kracht of minder kansen.

**Vertrouwen**

Vertrouwen op de eigen kracht van mensen wil niet zeggen dat we geloven dat alle mensen 'goed' zijn of 'goed' doen. Natuurlijk doen mensen dingen die irrationeel zijn of indruisen tegen hun eigen- of andermans belang. Mensen denken en handelen niet louter rationeel; ze worden ook gedreven door passies en lusten en zijn voortdurend bezig – niet zelden uit eigenbelang – grenzen op te zoeken. De vrijheid van het individu betekent niet noodzakelijkerwijs dat hij zich betrokken voelt bij het collectief. Vertrouwen op de eigen kracht van mensen is dus geen naïef vertrouwen.

"Eigen kracht komt niet vanzelf, en ook niet in gelijke proporties"

De mens is niet per se geneigd tot 'het goede' of 'het kwade'. Als wordt gezegd dat de mens geneigd is tot het goede dan wel kwade, betekent dat alleen maar dat de mens zelf bepaalt of hij wel of niet de middelen aanwendt die hem 'goed' of

‘slecht’ kunnen maken. Hoe de mens zich ontwikkelt, in moreel opzicht, is zijn eigen keuze; zijn eigen verantwoordelijkheid, afhankelijk van zijn eigen wil. Het is geheel en al onmogelijk om in de wereld en zelfs ook daarbuiten iets te bedenken dat zonder restrictie voor goed gehouden kan worden, behalve dan een goede wil. In zijn moreel handelen is de mens dus vrij, maar hij is zich ook bewust van de morele vrijheid van andere mensen. Hij kan inzien dat keuzes ook het algemeen belang raken en niet alleen specifieke of tijdelijke consequenties hebben.

**Open samenleving**

De ‘eigen kracht van mensen’ – de wil tot ‘het goede’ en de mogelijkheid om zelf tot inzicht en (moreel) handelen te komen – is voor ons essentieel in het denken over de mens en zijn context. Die eigen kracht verhoudt zich slecht met een autoritaire of gesloten samenleving. Een *open* samenleving, met de vrijheid van mensen om zelf tot inzichten te komen over ‘het goede, het ware en het schone’, moet krachtig worden beschermd.

Vertrouwen op de eigen kracht van mensen is gebaseerd op de overtuiging dat mensen de ruimte en de kansen moeten krijgen om zichzelf te ontplooien én dat zij daartoe – in meer of in mindere mate – moeten worden uitgedaagd, aangespoord of geholpen. Beter dan de overheid zijn zij in staat voor zichzelf en anderen een samenleving te creëren die open, dynamisch en duurzaam is. De vrijheid die deze ontplooiing mogelijk maakt moet steeds worden bevochten. De grens, waar de vrijheid van de een die van de ander schaadt, staat niet vast, maar is het resultaat van wat redelijke mensen samen van tijd tot tijd als begrenzing vaststellen.

# 2. Mensen onderling: mensen en het publieke domein

Een individu staat niet op zichzelf. Hij of zij is onderdeel van netwerken, groepen en relaties in de samenleving. Ieder mens is anders, maar de meeste mensen zoeken voortdurend contact met anderen. Dat is de basis voor samenhang in de maatschappij. In het publieke domein zoeken mensen in dialoog naar een overlappende consensus waarbinnen iedereen elkaar kan vinden.

**Ruimte voor verschil**

Elk individu is anders en heeft eigen ideeën over hoe zijn of haar leven in te richten. Ieder mens heeft het vermogen creatief te denken en oplossingen te vinden. Dat creatief potentieel gedijt in de confrontatie met andere visies, andere gedachten, andere handelingen. Die confrontatie maakt mensen bewust van hun eigen opvattingen en keuzes. Het is van belang om de bestaande diversiteit onder ogen te zien en ruimte te geven aan mensen die als 'anders' worden ervaren. Mensen zijn niet gelijk, maar wel gelijkwaardig. Diversiteit en ruimte voor ontplooiing zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Zij geven de samenleving dynamiek en vooruitgang.

Diversiteit verhoudt zich slecht tot stromingen die – vanwege een of ander ideaal – de individuele vrijheid willen beperken. Het is van belang dat er ruimte en bescherming wordt gegeven aan de afwijkende mening van anderen. Niet alleen vanwege

de morele implicaties, maar ook uit welbegrepen eigenbelang: iedereen maakt immers wel op de een of andere manier deel uit van een minderheid.

**Tolerantie**

De waardering voor de verscheidenheid van mensen en voor het belang van die diversiteit impliceert tolerantie. Tolerantie betekent 'verduren', 'verdragen' en 'uithouden'. In een sociale, culturele of religieuze context betekent het dat afwijkend gedrag van andere leden van de maatschappij, of van bepaalde groepen, niet wordt beperkt, bestraft of verboden – ook niet als de meerderheid het gedrag of de mening van de afwijkende minderheid verwerpelijk vindt. Het is dan ook geen gemakkelijke deugd, en het kan het uiterste van de goede wil van een mens vragen.

Tolerantie is wezenlijk anders dan onverschilligheid. Niet bestraffen of verbieden betekent niet dat afwijkende meningen niet bestreden mogen worden, en ook niet dat afwijkend gedrag niet kan worden aangepakt. Maar 'afwijken' heeft ook een waarde. 'Afwijkers' spelen een rol in het aftasten van de consensus, de set van waarden en regels waarmee iedereen zijn eigen weg kan vinden. In het verleden waren het juist de subversieven, de provocateurs, die grote veranderingen teweeg brachten – denk aan Copernicus of Galilei. Het is essentieel dat denkbeelden vrijgelaten worden. Een samenleving – of een overheid – die 'afwijken' probeert uit te bannen, verstart en verzandt. Herauten van de nieuwe tijd (ook in de literatuur, de kunst of de media) zijn essentieel voor de vooruitgang en

per definitie tegendraads. Het ruimte geven aan hun stem, juist tegen de consensus in, is wezenlijk voor ons gedachtegoed. Dat betekent ook dat we moeten uitkijken voor vooroordelen en aannames over hetgeen 'afwijkt', bijvoorbeeld als het gaat om ras, godsdienst, cultuur of taal. Die belemmeren de ontwikkeling naar een consensus waarin iedereen zich kan vinden en leiden ertoe dat we mensen soms meer of minder eigen kracht toedichten dan ze daadwerkelijk hebben.

Aanvaarding van culturele en religieuze diversiteit gaat soms gepaard met het bewust moeten verlagen van barrières, soms juist met het bewust stellen van grenzen. Verdraagzaamheid ten opzichte van verschillen eindigt waar de verdraagzaamheid zelf onmogelijk wordt gemaakt, waar de gelijkwaardigheid van mensen wordt geschonden en waar geweld en dwang de plaats willen innemen van vrijheid en recht. De ruimte voor ontplooiing en diversiteit wordt uiteindelijk ook begrensd door ons streven naar een harmonieuze en duurzame samenleving, zoals verwoord in onze eerdergenoemde vierde richtingwijzer.

**De open samenleving: dialoog**

Wij menen dat verschillende groepen, die diversiteit waarderen en respecteren, door dialoog moeten komen tot een open en duurzame manier van samenleven, die iedereen de mogelijkheid geeft een eigen plek te vinden. De dialoog is hét instrument om mensen met elkaar te verbinden. In zo'n dialoog komen – net als in een goed geleid debat – alle partijen evenredig aan bod. Het doel ervan is het vinden van een gezamenlijke uitweg, niet het doen zegevieren van het eigen

standpunt. Het vermogen een dialoog te voeren spreekt niet vanzelf. Het verdient een prominente plaats in de vorming van mensen, te beginnen bij het onderwijs.

In het publieke domein komen verschillende mensen en groepen met elkaar in contact. Het is in het publieke domein dat mensen zoeken naar een (zoals Rawls het formuleerde) 'overlappende consensus' waarbinnen iedereen elkaar kan vinden. De omvang en grenzen van deze consensus moeten steeds weer worden beargumenteerd. Moet iedereen zijn eigen mening kunnen hebben? Ja. Mag iemand een ander zomaar dood maken? Nee. Moet iedereen elkaar de hand schudden? Misschien. De afbakening van de overlappende consensus vereist dat mensen elkaars gedachten vrij laten op de marktplaats van ideeën. Dit is een essentiële voorwaarde voor het goed functioneren van de democratie.

Deze dialoog in het publieke domein is een continu proces en gaat als alle maatschappelijke processen met vallen en opstaan. Tolerantie betekent de acceptatie van een zekere mate van onzekerheid en impliceert het besef dat de maatschappij nooit een statisch evenwicht bereikt, dat consensus altijd tijdelijk is en dat de dialoog altijd doorgaat.

**Betrokkenheid**

Voor de ontwikkeling van een sociale en duurzame samenleving zijn onderlinge betrokkenheid en verbindingen tussen mensen nodig. Is die maatschappelijke betrokkenheid af te dwingen? Zo niet, moet men dan maar hopen dat alles vanzelf goed komt?

Mensen zoeken aansluiting bij andere mensen. Menselijk gedrag wordt niet alleen gestuurd door rationaliteit en door gevoel, maar ook door een streven naar erkenning – misschien wel één van de belangrijkste drijfveren in het maatschappelijk functioneren. Die erkenning heeft vele verschijningsvormen: liefde, status, geld, schoonheid, macht. Het verlangen naar erkenning, het verlangen om een hogere plaats in de maatschappelijke rangorde te bereiken, wordt desnoods fysiek bevochten. De constatering dat mensen gedreven worden door het streven naar erkenning toont tegelijkertijd aan dat mensen niet op zichzelf staan. Erkenning is immers afkomstig van andere mensen.

“Men hoeft het niet altijd met elkaar eens te zijn om zich betrokken te voelen bij de maatschappij”

De emancipatie van de burger in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw heeft in ons land geleid tot meer vrijheid en meer ontplooiingskansen en heeft bijgedragen aan een ongekend welvaartsniveau. Het verwijt dat daardoor een verlies aan betrokkenheid is opgetreden wordt niet ondersteund door de feiten. Ook verschillen mensen niet zo veel van mening over de basisgedragsregels in de samenleving als vaak wordt verondersteld. Men hoeft het niet altijd met elkaar eens te zijn om zich betrokken te voelen bij de maatschappij.

De overheid is niet verantwoordelijk voor het laten ontstaan van sociale binding. De overheid is een product van sociale

cohesie, niet de oorsprong of de organisator ervan. De overheid zou geen morele boodschap moeten hebben. Door voorzieningen te treffen kan de overheid wel verbindingen tussen mensen bevorderen, die onder andere omstandigheden niet zouden zijn ontstaan. Dat kan in onderwijs, in het werk, in vrijwilligerswerk, in tal van varianten. De sleutel voor verbinding – vaak de voorwaarde voor liefde en geluk van het individu – ligt echter bij mensen zelf. Het is daarom eerder de afwezigheid van overheidsbemoeienis met de gemeenschap van mensen die zorgt voor zelforganisatie, levendigheid en activiteit.

**Zelforganisatie en vertrouwen**

Mensen kunnen onderling vaak betere, efficiëntere en rechtvaardigere oplossingen bedenken voor maatschappelijke kwesties dan de overheid. Die onderlinge samenwerking van mensen op basis van gelijkwaardigheid staat haaks op de hiërarchie, bevoogding en controle die bepaalde politieke ideologieën prediken.

Veel maatschappelijke processen verlopen vloeiend zonder dat er centrale sturing aan wordt gegeven. Vormen van zelforganisatie – een intelligente orde zonder baas of overheid – bieden goede oplossingen op allerlei gebieden, zoals zorg, verkeer, onderwijs, en sport.

In deze vormen van zelforganisatie ligt nog een enorm potentieel verborgen, dat een bron kan zijn van grote maatschappelijke vooruitgang. Ondernemende mensen vormen gezamenlijk een open vitale maatschappij, waarin men zich verbonden en betrokken toont en waarin ruimte is voor ondernemerschap en economische groei. Het sociaal-

liberale gedachtegoed verheerlijkt niet het ondernemerschap (of meer in het algemeen: de markt), maar heeft wel vertrouwen in de eigen kracht die de vrijheid tot ondernemen ontsluiten kan. Begrenzing door marktmeesters is niet onverenigbaar met dat uitgangspunt en is zelfs onontbeerlijk. Tegenkrachten (*countervailing powers*) zijn nodig, aangezien het vrije ondernemerschap van de één niet mag ontaarden in monopolie of dominantie, die ten koste gaat van de vrijheid van de ander en daarmee uiteindelijk ook ten koste gaat van de welvaart in de maatschappij. De richtingwijzer 'Beloon prestatie' kent bewust een tweede onderdeel dat luidt 'deel de welvaart'. Sociaal-liberalen zoeken naar de balans tussen het belonen van prestatie en inspanning en het verdelen van de welvaart.

Zelforganisatie is gebaseerd op vertrouwen. De sociaal-liberale samenleving gaat uit van 'vertrouwen, tenzij'. Een samenleving waarin men elkaar vertrouwt, werkt efficiënter dan één waarin dat niet zo is. Zelfs als die regel niet altijd opgaat, is vertrouwen op zelforganisatie vaak te verkiezen boven het alternatief van een overheid die al het menselijk falen wil uitbannen en alle risico's wil beheersen. Die alomvattende beheersing (en verregaande inperking van de individuele vrijheid tot het maken van persoonlijke keuzes) is nooit te rechtvaardigen, ook niet met een utopisch wereldbeeld. In de afgelopen eeuwen heeft de mensheid herhaaldelijk ondervonden wat de gevolgen zijn van het streven naar utopieën, zowel in termen van menselijk verlies en verdriet als in termen van verspilling. De samenleving is in die zin niet 'maakbaar'. Het middel is dan erger dan de kwaal. Het 'georganiseerde wantrouwen' leidt onvermijdelijk tot een sluipende inperking van fundamentele vrijheden.

# 3. Mens en overheid: burgers en het politieke domein

We vertrouwen op de eigen kracht van mensen en hun vermogen zelf tot oplossingen te komen. De capaciteit van mensen om onderling hun zaken te regelen houdt echter ergens op, en daar begint de verantwoordelijkheid van de staat (en zijn organen; de overheid). De macht van de overheid wordt afgebakend door de democratische rechtsstaat. De soevereiniteit in de maatschappij ligt bij de mensen; in staatsverband spreken we over burgers. In het politieke domein bepalen burgers uiteindelijk de grenzen van de macht van de staat.

**Overheid: rol en verantwoordelijkheid**

Ten onrechte wordt gedacht dat het liberalisme altijd de leer is geweest van de 'staatsonthouding' en van de 'nachtwakersstaat', de leer die een maatschappij voorstond waarin de staat zich vrijwel niet met de burgers bemoeit en zaken als onderwijs en gezondheidszorg geheel aan het privé-initiatief overlaat. In Nederland is eerder het tegenovergestelde van toepassing. Alle belangrijke politieke stromingen hebben meegewerkt aan de opbouw van de verzorgingsstaat in Nederland, ook de groeperingen die zich 'economisch liberaal', 'vrijzinnig-democraat', 'democraat' of 'sociaal-liberaal' noemden. Het liberalisme stelde zich juist tot doel de staat zo in te richten dat die optimaal dienstbaar zou zijn aan de wil en de belangen van de burger.

De overheid is nodig om de randvoorwaarden te scheppen voor bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen en verhoudingen. Ze verricht die maatschappelijk belangrijke taken die niet via andere arrangementen kunnen worden geregeld, bijvoorbeeld vanwege een gebrek aan democratische controle of vanwege een dreigend monopolie voor een private partij. Zo draagt de overheid onder andere de verantwoordelijkheid voor onderwijs voor iedereen, voor de landsverdediging, voor het voorkomen van eigenrichting door het individu, voor betaalbare gezondheidszorg en voor het garanderen van een bestaansminimum. Niet iedereen kan in gelijke mate voor zichzelf zorgen. Zeker als een burger te maken krijgt met meerdere, vaak persoonlijke problemen (zoals een slechte gezondheid of een verslaving, geen huisvesting, werk of relatie) kan zijn zelfredzaamheid worden aangetast. Een sociaal vangnet is in dat soort omstandigheden een teken van beschaving.

"Interventie door de overheid moet altijd bediscussieerd en beargumenteerd worden"

**Overheidsinterventie: grenzen**

Ergens begint de plicht van de overheid om actief te interveniëren. Maar waar begint de verantwoordelijkheid van de overheid en waar houdt deze op? Het politieke domein kent de bijzondere karakteristiek dat het zelf kan bepalen hoe ver het op andere domeinen – privaat en publiek – ingrijpt. Voor dit ingrijpen bestaat geen blauwdruk. Voor een sociaal-

liberaal moet interventie door de overheid altijd bediscussieerd en beargumenteerd worden. We moeten steeds opnieuw definiëren tot hoever die overheidsinterventie mag gaan om politieke ambities te realiseren. Het voeren van deze discussie is in feite een van de basisfuncties van een politieke vereniging, waarin mensen onderling zich als burgers organiseren.

We kunnen niet zonder de overheid, maar de omvang en de macht van de overheid moeten altijd worden bekeken in het licht van de omstandigheden. Soms wordt een overheid te dominant, en dan moet er gesnoeid worden. Dan weer is de overheid nodig om rust te brengen op de markt, steun te bieden aan achterblijvers of het algemene belang te verdedigen. De overheid moet eigenlijk alleen dan actief ingrijpen wanneer de ontwikkeling van een open, duurzame en sociale samenleving in het gedrang komt. We willen bijvoorbeeld niet dat solidariteit alleen langs geloofslijnen wordt georganiseerd of afhankelijk is van toevallige individuele keuzes.

De overheid moet ook de individuele vrijheid beschermen en verdedigen. Individuele vrijheden en grondrechten zijn voor de overheid vaak een kwestie van niet-ingrijpen. Door niet in te grijpen stelt de overheid haar burgers in staat om vrij een mening te vormen en te uiten. Andere vrijheden ontstaan echter pas als de overheid juist wel ingrijpt, bijvoorbeeld door voor iedereen toegang tot onderwijs te garanderen. De eigen kracht van mensen komt slechts dan tot haar recht als mensen die kracht ook werkelijk bezitten. De vrijheid van de burger wordt vaak beperkt door grote sociale krachten, waarover hij geen controle heeft. Denk aan discriminatie, gesloten elites

of de (lobby-)macht van grote bedrijven. Tegenkrachten (*countervailing forces*), zoals de overheid, zijn nodig om die sociale krachten te beteugelen en ervoor te zorgen dat alle burgers ook de facto vrij kunnen handelen.

**Naar een ontplooiingsmaatschappij**

D66 staat voor een maatschappij waarin iedereen zich optimaal kan ontwikkelen en ontplooien. Dit is de ontplooiingsmaatschappij waarnaar wij streven, en niet de verzorgingsstaat. We maken hier bewust een onderscheid tussen staat en maatschappij. De maatschappij bestaat immers naast de overheid (het politieke domein) ook uit individuen (het private) en mensen onderling (het publieke domein).

Vertrouwen op de eigen kracht van mensen betekent dat we steeds een passende overheidsrol moeten definiëren die uitgaat van wat mensen *wel* kunnen, in plaats van wat ze *niet* kunnen. Die overheidsrol is gericht op gelijkheid van kansen en mogelijkheden om het eigen lot te verbeteren. Vanuit die kansengelijkheid hebben mensen zelf de verantwoordelijkheid om hier hun voordeel mee te doen. Daar waar een conservatieve (dan wel neo- of neocon-) liberaal wars is van elke overheidsbemoeienis, zal de sociaal-liberaal die noodzakelijk vinden als die er toe leidt dat zoveel mogelijk mensen in staat worden gesteld om hun individuele ontplooiingspotentieel te benutten.

**Democratische rechtsstaat**

Wij zien de democratische rechtsstaat als een fundamentele voorwaarde voor de ontplooiing en ontwikkeling van

mensen. De kern van de rechtsstaat is het garanderen van de grondrechten van het individu. Het gaat dan onder meer om de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, het recht tot politieke organisatie, het recht op de ongecensureerde beoefening van wetenschap en kunst, de vrijheid van meningsuiting en het recht op gelijke behandeling en bescherming van de lichamelijke integriteit. Deze grondrechten zijn vastgelegd in de Nederlandse Grondwet. De waarden waaraan ze zijn ontleend zijn universeel – vastgelegd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en het Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie.

In een rechtstaat zijn individuele rechten gegarandeerd, is de macht van de staat beperkt door het recht en wordt diezelfde overheid bovendien onderworpen aan democratische controle. Dit is een essentiële voorwaarde voor het vertrouwen op de eigen kracht van mensen. Grondrechten bieden individuen immers de kans om zich te ontwikkelen. Tegelijkertijd schept de rechtsstaat de kaders waarbinnen het onderlinge verkeer tussen mensen plaatsvindt en het individu tot ontplooiing kan komen.

**Democratie**

De soevereiniteit in de samenleving ligt bij de burgers, niet bij de overheid, god, koningin of parlement. De macht van de overheid is altijd gedelegeerd door de burger. Bovendien spreekt die macht nooit vanzelf. Het in twijfel trekken van 'vanzelfsprekend gezag' speelt in het sociaal-liberale

gedachtegoed een belangrijke rol. Bij het delegeren van bevoegdheden door de burger aan de overheid, als behartiger van het algemeen belang, is democratische controle door de burgers essentieel.

Het begrip democratie staat centraal in ons denken en behelst meer dan een politieke ideologie of levensbeschouwing. Democratie is voor alles een mentaliteit, een bestuursvorm die verbonden is met respect voor de minderheid. Om te komen tot goede oplossingen met een breed draagvlak moeten 'alle stemmen' tellen. Dit geldt niet alleen in het politieke domein. Ook in de economische sector, bijvoorbeeld, zal het respecteren van het belang van 'de minderheid' in tal van organisaties (zoals ondernemingen, corporaties, vakbonden, pensioenfondsen, de Wereldhandelsorganisatie WTO etc.) tot meer duurzame ontplooiing en dus meer welvaart in de wereld leiden.

Democratie is een systeem van machtsvorming, machtsuitoefening en controle daarop. Die machten zijn gescheiden. Er zijn onderlinge controles (*checks and balances*) en er is vorming van tegenmacht (*countervailing powers*). Een constante in ons gedachtegoed is de wens om de burger binnen dat systeem zoveel mogelijk invloed te geven. De mate waarin de burger invloed kan uitoefenen op besluiten van de overheid, schiet in Nederland en in de Europese Unie vaak te kort. Dit gebrek vindt niet zijn oorsprong in het ontbreken van belangstelling van het individu voor de politiek, maar wel in het gebrekkige functioneren van de vertegenwoordigende

democratie, zowel in ons land als in de Europese Unie. Wij kiezen altijd voor de democratische radicaliteit en staan kritisch tegenover regentesk optreden van bestuurders, bazen of (religieuze) leiders.

Democratie functioneert het best op het laagste niveau, schreef De Tocqueville al. Participatie van betrokken burgers in allerhande maatschappelijke organisaties – zoals ondernemingen, verenigingen, scholen, pensioenfondsen, ziekenhuizen en politieke verenigingen – is gewenst. Daar is wel voor iedereen vrije en gelijke toegang tot kennis en informatie voor nodig. Mensen worden niet geboren als onafhankelijke, mondige en maatschappelijk betrokken burgers. Mensen ontwikkelen zich tot 'burgers', met onderlinge verantwoordelijkheden, rechten en plichten. Daarbij hoort ook de oefening in het democratisch proces en de ontwikkeling van inzicht in moreel gedrag. De overheid kan daarin een actieve rol spelen door te zorgen voor goed onderwijs, maar het vraagt ook een voortdurende inspanning van opvoeders, scholen, verenigingen, media, familie, buren, opiniemakers en online netwerken.

**Directe democratie**

Meer directe democratische bestuursvormen moeten worden gestimuleerd. Initiatieven van burgers verdienen aanmoediging. Samenwerkingsverbanden tussen burger, overheid en markt op alle niveaus van de samenleving zorgen voor een sterkere betrokkenheid bij de democratie. De technische mogelijkheden van de informatiemaatschappij zorgen hierbij voor een nieuwe dynamiek.

Ons streven naar meer directe vormen van democratie impliceert niet dat de representatieve democratie in onze opvatting een verouderd model is. De complexiteit van de vraagstukken in het bestuur vraagt om afwegingen waarin veel argumenten en belangen worden meegenomen. Om die afwegingen te maken, zijn gekozen vertegenwoordigers met kennis van zaken en verantwoordelijkheidsbesef onontbeerlijk. Dit systeem van indirecte invloed moet wel gelegitimeerd worden via transparantie en vertegenwoordigers die verantwoording afleggen.

**Afsluitend**

In dit essay hebben we ons 'Vertrouwen op de eigen kracht van mensen' vanuit drie perspectieven bekeken. Eerst lieten we zien welk mensbeeld eraan ten grondslag ligt. Daarna is besproken wat dat vertrouwen betekent voor de verhouding tussen burgers onderling, respectievelijk voor de verhouding tussen burger en overheid.

Het politieke domein (de overheid) kent de bijzondere karakteristiek dat het zijn eigen werkterrein afbakent. Het kan zelf bepalen hoe ver het op andere domeinen – privaat en publiek – ingrijpt. Zoals uiteengezet in dit essay, gaan wij bij deze afbakening uit van de positieve principiële keuze te vertrouwen op de eigen kracht van mensen. Dat duidt op de noodzaak tot herschikking van macht: herschikking naar het niveau van de mens, naar dat van mensen onderling en naar dat van de individuele burger. Herschikking betekent dat het bestaande steeds kritisch tegen het licht moet worden gehouden om te zien hoe we ons aan kunnen passen aan

steeds wijzigende maatschappelijke omstandigheden. Deze pragmatische noodzaak tot verandering heeft een theoretisch fundament dat wij in dit essay hebben beschreven.

Wij vertrouwen op de eigen kracht en ontwikkeling van mensen. Daarom zien we de toekomst met optimisme tegemoet. Mensen zijn creatief en vinden steeds opnieuw zelf oplossingen. Wij willen dat de overheid deze kracht, vindingrijkheid en creativiteit ondersteunt en de ruimte geeft. De sleutel voor verandering ligt bij mensen zelf en wij willen dat de overheid daarbij aansluit. Wat mensen voor zichzelf en anderen kunnen doen is uiteindelijk veel belangrijker en effectiever dan wat de overheid kan doen.

# Epiloog

In dit essay hebben we de theoretische grenzen verkend van ons vertrouwen op de eigen kracht van mensen. In onze ogen liggen deze grenzen niet vast, maar moeten ze voortdurend worden bediscussieerd en beargumenteerd. Dit essay geeft een aanzet tot een discussie die vooral gevoerd moet worden in de politieke praktijk, aan de hand van concrete thema's. In deze epiloog wordt een aantal actuele vraagstukken belicht die wij bespeuren in de maatschappij: thema's die vragen oproepen over hoe – en in welk domein: privaat, publiek of politiek – maatschappelijke problemen moeten worden opgelost en geregeld. Welke zaken kunnen mensen individueel of onderling regelen, en waar moet de overheid bijspringen?

- De logica en houdbaarheid van de verzorgingsstaat staat op nationale schaal onder druk, en niet alleen financieel. Veel voorzieningen gaan niet uit van de eigen kracht van mensen, maar zijn gefixeerd op het ontbreken van die kracht (zoals de Wajong, de arbeidsongeschiktheidsuitkering voor jongeren) en creëren zo nieuwe afhankelijkheden. Ook al is het uitgangspunt van sociale rechtvaardigheid een teken van beschaving, dan nog is het onaanvaardbaar dat de uitkomst van deze aanpak zal leiden tot verspilling van menselijk potentieel. Verder leiden grofmazige, ongedifferentieerde collectieve regelingen en voorzieningen tot misbruik. Dat drijft mensen uiteen, terwijl die regelingen juist bedoeld waren om mensen bij elkaar te houden. Wij streven naar een maatschappij waarin iedereen zich zo goed mogelijk kan ontplooien; dat is de ontplooiingsmaatschappij en niet de verzorgingsstaat.

- Een belangrijke vraag voor sociaal-liberalen is *hoe* mensen zich zo goed mogelijk kunnen ontwikkelen en zo hun eigen kracht kunnen ontsluiten. Hoe kunnen mensen meer kansen krijgen – en deze ook benutten? Hoe kunnen we afhankelijkheden verminderen en emancipatie bevorderen? Deze vragen zijn zowel van toepassing op kinderen als op volwassenen. Bij de eersten hebben ouders de primaire verantwoordelijkheid. Parallel aan deze 'ontsluiting' van de eigen kracht van mensen, moeten mensen die er welbewust voor kiezen hun potentieel niet ten volle te benutten, worden aangesproken op hun verantwoordelijkheden.

- Onderwijs is van groot belang voor de eigen kracht van mensen. Wie is verantwoordelijk voor goed onderwijs? Hierover lijkt veel onduidelijkheid te bestaan, met frustratie bij ouders en docenten als gevolg. De overheid is eindverantwoordelijk voor de basiskwaliteit van het onderwijs; de onderwijsinstellingen voor de kwaliteit van het onderwijs. Ook ouders en leerlingen dragen verantwoordelijkheid. Maar wat als het mis gaat op een instelling? Wanneer moet de overheid ingrijpen?

- Sinds de jaren '90 worden steeds meer overheidstaken en -diensten aan marktpartijen uitbesteed. Met het verlies aan geloofwaardigheid van belangrijke marktpartijen is 'de markt' als alternatief voor (semi-) overheidstaken in een ander daglicht komen te staan. De aanbodzijde is verzelfstandigd, terwijl de vraagzijde (de burgers)

geen zelfstandige inspraak- of controlemechanismen meer kent. De politiek worstelt met dit vraagstuk in de zorg, de woningbouw, de ruimtelijke ordening, de energievoorziening en in het streekvervoer. De pavlovreactie, namelijk het uitroepen dat 'de markt' gefaald heeft en dat de overheid deze taken daarom weer naar zich toe moet trekken, is te makkelijk. We moeten ons wel afvragen hoe we tegen de markt aankijken. Wat is de rol van de burger en de overheid erin? Is een herschikking van macht en verantwoordelijkheid nodig?

- Sinds een aantal jaren kennen we (gereguleerde) marktwerking in de zorg. De burger heeft de vrijheid om te kiezen bij welke zorgverzekeraar hij zich aansluit, en de zorgverzekeraars concurreren met elkaar op kwaliteit en prijs van hun producten. De marktwerking in deze sector komt echter nog niet goed van de grond. Het systeem is – onder meer door het kortingenstelsel – ingewikkeld, en weinig transparant voor de burger. Om te vertrouwen op de eigen kracht van mensen moeten burgers over voldoende heldere informatie beschikken om eigen keuzes te kunnen maken.

- De starre woningmarkt is een groot probleem, met name voor starters. De woningmarkt is een complex systeem, dat niet alleen verband houdt met de hypotheekrenteaftrek en huursubsidie, maar ook met ruimtelijke ordening, mobiliteit en grondbeleid. Door overregulering is dit systeem zozeer vastgelopen dat het grondig gewijzigd

moet worden. Hoe geef je in zo'n nieuw systeem ruimte aan de diversiteit in woonwensen, met een rechtvaardige toegankelijkheid voor starters zonder dat ook dit nieuwe systeem vastloopt in regels en uitzonderingen?

- In de laatste tien jaar is in de Nederlandse samenleving een belangrijke stroom ontstaan van burgers die luid en duidelijk laten horen dat de doelen die het politieke domein zichzelf stelt niet aansluiten bij hun reële zorgen. Die opvatting is vaak terecht. De politieke grenzen zijn verschoven; 'de politiek' meet zich een steeds grotere verantwoordelijkheid aan, verslikt zich nogal eens in al te grote ambities en in het willen opleggen van theoretische sjablonen – als de theorie niet klopt moet de praktijk zich maar aanpassen (Basisvorming Onderwijs, Marktwerking etc.)! De overheid moet accepteren dat niet voor ieder maatschappelijk probleem een oplossing binnen haar bereik ligt en dat er bovendien zelden een '*one size fits all*' oplossing voorhanden is. Er moet weer ruimte worden geboden aan de mensen die zelf dagelijks met maatschappelijke problemen te maken hebben. Bij hen liggen de oplossingen.

- De overtuiging dat (ook) bij de mensen zelf oplossingen liggen, is niet wijdverbreid. Er wordt in de Nederlandse politiek een 'TomTom–burger' gecultiveerd: een burger die precies van de overheid wil weten hoe zijn (levens-)weg loopt en waar hij uitkomt. Het risico van verdwalen moet voor de burger uitgebannen worden.

De politiek weerspreekt deze vraag niet, maar stimuleert juist nog hogere verwachtingen. De verwachting dat de overheid mensen gelukkig kan maken, goed kan laten functioneren of teleurstellingen en risico's kan uitbannen, overschat wat die overheid vermag. Tragiek hoort bij het leven. Er is geen maatschappij denkbaar zonder pech en tegenspoed. De overheid moet haar kerntaken goed uitvoeren, maar verder geen onterechte illusies over verzorging en veiligheid wekken. Om te kunnen vertrouwen op de eigen kracht van mensen moet men aanvaarden dat er ook iets fout kan gaan.

- De huidige economische recessie is niet alleen een crisis van het kapitalisme of van de banken, maar heeft ook te maken met gedateerde vormen van regulering (van de markt). Hier is het vertrouwen op de eigen kracht van mensen duidelijk overschreden. Grote ondernemingen en hun wijze van besturen blijken verrassend veel zwaktes te kennen die wij voorheen alleen overheden toedichtten: slechte risico-inschattingen, onderlinge afhankelijkheden die niet goed in kaart zijn gebracht, falend toezicht en tekortschietende verantwoording enz. Oplossingen gaan volgens ons in de richting van meer '*empowerment*', de herwaardering van andere belanghebbenden (werknemers, klanten, ondernemingsraad, publiek) dan alleen de aandeelhouders en de terugkeer van het fatsoenlijke en gematigde beloningenbeleid. Transparantie en verantwoordingsplicht zijn essentieel voor vertrouwen op de eigen kracht van mensen.

- De economische neergang biedt ons de kans daadwerkelijk een omslag teweeg te brengen naar een duurzame samenleving. Alhoewel er overeenstemming lijkt te bestaan over de wenselijkheid en noodzaak van duurzame economische groei, is het niet altijd even duidelijk hoe we die moeten bereiken. Hoe leidend moet de overheid zijn bij het stimuleren van duurzame innovatie? Hoe kunnen ook burgers (onder meer in hun rol als consument) bijdragen aan een duurzame samenleving?

- Een duurzame samenleving is ook een harmonieuze samenleving, waarin iedereen zijn of haar plek heeft. In het zoeken naar nieuwe onderlinge omgangsvormen en overeenstemming over wat 'normaal' is, moet de overheid enkel zorgen voor (zeer essentiële) randvoorwaarden zoals toegang tot onderwijs, handhaving van de openbare orde en zoveel mogelijk levenskansen voor zoveel mogelijk mensen. De overheid dient geen mening te hebben over de identiteit die mensen hebben of voelen. De integratie van minderheden is daarom een maatschappelijk verschijnsel dat primair zou moeten plaatsvinden tussen mensen onderling.

Wij vertrouwen op de eigen kracht van mensen, en daar zijn goede redenen voor te geven. Maar die eigen kracht komt niet 'zomaar': er bestaan noodzakelijke maatschappelijke en politieke voorwaarden om te kunnen vertrouwen op de eigen kracht van mensen. De observaties in dit essay vormen een aanzet en oproep tot het leggen van verbanden tussen 'Vertrouwen op de eigen kracht van mensen' en praktische politieke standpunten. Dit vergt een omslag in denken die in alle lagen van de maatschappij z'n beslag moet vinden.

# Met dank aan

Het essay 'Vertrouw op de eigen kracht van mensen' is tot stand gekomen onder verantwoordelijkheid van de Permanente Programmacommissie D66, bestaande uit:

Joris Backer, voorzitter
Ad van Vugt, algemeen coördinator
Frank van Mil, secretaris

Met dank aan:
Alex Dijk, Corina Hendriks, Koen Kleijn, Joost Sneller, Jochem Lybaart, Frank Ankersmit, Annelou van Egmond, Paul Frissen, Herman van Gunsteren, Doet de Haas, Frans Jennekens, Meine-Henk Klijnsma, André Meiresonne, Martijn van Oorschot, Ton Monasso, Hinke Stallen, Frans Verhagen, Ingrid van Engelshoven, Alexander Pechtold, Gerard Schouw, Menno Witteveen

# Beloon prestatie en deel de welvaart

# Inleiding

Mag iemand met een bijzonder talent, bijvoorbeeld een virtuoze voetballer of een ingenieuze technicus, daar ook miljoenen aan verdienen? Vinden we dat redelijk? En wat als iemand niet de mazzel heeft om te worden geboren met een bijzonder talent? Is het dan eerlijk dat hij maar weinig verdient? Of juist veel, terwijl niemand precies weet wat zijn prestatie is? En als iemand wel de aanleg heeft om arts te worden, maar door arme ouders niet de kans krijgt om dit talent te ontwikkelen – omdat er bijvoorbeeld geen geld is of geen tijd – vinden we dat rechtvaardig?

Wat vinden we rechtvaardig? Een ogenschijnlijk eenvoudige vraag waarop het antwoord echter niet zo snel gegeven is. Een wettelijk vastgesteld minimumloon lijkt rechtvaardig, maar wat als juist daardoor veel mensen geen werk kunnen krijgen? En is een topbelastingtarief van 49,5 procent rechtvaardiger dan 52 procent? Wat als rechtvaardig wordt beschouwd, is de uitkomst van een maatschappelijk debat tussen mensen onderling in de samenleving. En hangt af van de specifieke omstandigheden. Dit essay zet de uitgangspunten en principes uiteen die belangrijk zijn voor sociaal-liberalen om het maatschappelijk debat over sociale rechtvaardigheid[1] in en aan te gaan. Een debat dat gaat over verschillen in inkomen en vermogen, maar ook over de vraag of we een bijstandsgerechtigde mogen dwingen om een tegenprestatie te leveren voor een uitkering. Of wat te doen met een onverzekerde zzp'er die arbeidsongeschikt wordt.

1 Rechtvaardigheid heeft betrekking op alle domeinen van het samenleven tussen mensen. In dit essay staat alleen de rechtvaardigheidsvraag in het sociaal-economische domein centraal, wat we ook distributieve rechtvaardigheid noemen.

Voor sociaal-liberalen vormt de richtingwijzer 'Beloon prestatie en deel de welvaart' hierbij de leidraad. Net als alle liberalen vinden sociaal-liberalen het rechtvaardig dat het uitmaakt wat je doet als individu en dat je de vruchten mag plukken van de arbeid die je levert. Dat de dingen die je doet of juist niet doet – je eigen verdiensten (*merites*) – bepalen of je succes hebt in je leven. Dat wie hard werkt, daarvoor een beloning verdient. Hieruit spreekt niet alleen waardering voor het individu, maar dit zorgt bovendien voor vernieuwing en ontwikkeling in de samenleving, met kansen voor anderen. Het is vervolgens verleidelijk om "deel de welvaart" te zien als een *sociale* correctie achteraf, waarmee we de harde kantjes van het *liberale* belonen van prestatie wat verzachten. Dit doet echter volstrekt geen recht aan wat sociaal-liberalisme betekent. Het *sociale* van het sociaal-liberalisme omvat het fundamentele besef dat vrije individuen leven in en beïnvloed worden door een samenleving.[2] Door andere mensen dus. En dat hiermee 'eigen' verdiensten bijna nooit alleen aan onszelf te danken zijn, maar mede mogelijk worden gemaakt door de mensen om ons heen, op vele zichtbare en minder zichtbare manieren. Door onze ouders, familie, vrienden, leraren, buren, maar ook door toevallige ontmoetingen op straat, de groenwerker die het park in de buurt onderhoudt en door 'de samenleving' in abstracto. Sociaal-liberalen beseffen bovendien dat niet iedereen hierbij evenveel mazzel heeft; de mazzel dat juist jij de genen hebt meegekregen om een virtuoze voetballer of hartchirurg te worden, met stimulerende ouders of leraren, en

2 Sociaal-liberalisme betekent ruwweg 'vrijheid in verbondenheid' (*libertas,* vrijheid; *societas*, bondgenootschap).

geld om te gaan studeren. Of juist de pech dat je van dit alles niets hebt. Het behoeft geen betoog dat iemand die geboren wordt in een arm gezin, met een andere culturele achtergrond en in een arme buurt vaak al op achterstand staat in het leven. Sociaal-liberalen zijn zich bewust van deze stimulerende dan wel belemmerende invloed van de sociale omgeving op het individu. We delen de welvaart omdat we schatplichtig zijn aan anderen en de samenleving als geheel; we belonen prestatie omdat we daar allen beter van worden. Voor ons vormt de richtingwijzer 'Beloon prestatie en deel de welvaart' dan ook één sociaal-liberaal geheel: we belonen prestatie omdat we daarmee de welvaart kunnen delen, zodat mensen een gelijke kans krijgen om een prestatie te kunnen leveren.



Dit essay werkt dit sociaal-liberale perspectief op sociale rechtvaardigheid uit in drie delen. **Deel 1** van dit essay begint bij het individu en zijn vrijheid om iets van zijn eigen leven te maken en zich op zijn geheel eigen manier te ontwikkelen. Ons meritocratische ideaal, waarbij verdienste of *merites* leidend zijn, kan alleen maar rechtvaardig zijn onder de voorwaarde van (het streven naar) kansengelijkheid: een gelijke kans voor het individu om te worden wie hij of zij in potentie is of wil zijn.[3] **Deel 2** plaatst het individu in de samenleving. Individuele inspanning met eventueel bijkomend succes draagt bij aan de welvaart van het geheel en het geheel draagt op zijn beurt bij aan individueel succes. Juist vanwege deze interdependentie vinden we het rechtvaardig dat we zowel prestatie belonen als

3 Dit essay gaat in zekere zin dus ook over 'sociale vrijheid'.Voor sociaal-liberale gedachten over *politieke* vrijheid, zie: 'Koester de grondrechten en gedeelde waarden' (Van Mierlo Stichting, 2015).

de welvaart delen. En dat hierbij de meest succesvollen meer bijdragen aan de samenleving dan de minder succesvollen. **Deel 3** gaat in op de rol van de staat, die zowel het belonen van individuele verdienste en inspanning mogelijk maakt als de welvaart verdeelt. Na een korte afsluiting die sociaal-liberale waarden op het gebied van sociale rechtvaardigheid samenvat, duiden we in de **Epiloog** een aantal concrete sociaal-economische vraagstukken vanuit het sociaal-liberale perspectief van dit essay.

# Deel 1: het individu

**Wie hard werkt, verdient daarvoor iets extra's. Maar wat als iemand door een slechte gezondheid moeilijk kan werken? Of door een taalachterstand of andere huidskleur weinig kans maakt om überhaupt aan de slag te gaan? Zijn er grenzen aan het plukken van de vruchten van je eigen werk of, omgekeerd, aan het betalen van een prijs voor een slechte uitgangspositie of pech in het leven?**

Het zal niet verbazen dat voor sociaal-liberalen 'individuele vrijheid' het startpunt is in de discussie over sociale rechtvaardigheid. Wij vertrouwen op de eigen kracht van mensen om in vrijheid over hun eigen leven te beschikken.[4] Omdat in het publieke debat deze vrijheid vaak wordt geïnterpreteerd als 'lekker doen waar je zelf zin in hebt', is het goed om onze invulling van dit begrip nader te duiden. Allereerst is individuele vrijheid voor sociaal-liberalen geen doel op zich. Wij streven ernaar dat mensen de kwaliteit van hun leven voor de langere toekomst kunnen verbeteren. Omdat niemand voor een ander kan bepalen wat 'kwaliteit van leven' is, is individuele vrijheid voor ons zo belangrijk. Ten tweede betekent vrijheid voor ons vooral 'zelfbeschikking': het vermogen om over jezelf en jouw leven te beslissen en te beschikken. Dit betekent dat we niet alleen de vrijheid *van* bemoeienis van anderen omarmen, maar ook de vrijheid benadrukken *om* naar eigen inzicht te leven. Dit

4 Zie het essay over de richtingwijzer 'Vertrouw op de eigen kracht van mensen' (Van Mierlo Stichting, 2009).

is waarom we naast bijvoorbeeld de vrijheid van meningsuiting (vrijheid *van*…) zoveel aandacht besteden aan goed onderwijs voor iedereen (vrijheid *om*…).[5] Op deze manier ontwikkelen individuen de vaardigheden die ze nodig kunnen hebben in het leven. Dit is ook waarom sociaal-liberalen goed werk voor iedereen belangrijk vinden; werk draagt bij aan zowel economische zelfstandigheid – en daarmee zelfbeschikking – als individuele zelfverwerkelijking.

**Prestatie belonen**

Bij vrijheid als zelfbeschikking past het uitgangspunt dat het moet uitmaken wat je doet; dat je eigen verdienste, je eigen inspanning, bepaalt of je succes hebt in het leven. Inspanning moet worden beloond. Niet omdat mensen niet intrinsiek gemotiveerd kunnen zijn om hun best te doen en de beloning hoeft ook zeker niet alleen financieel te zijn. Maar omdat de geschiedenis ons leert wat er gebeurt met mens en samenleving als mensen niet de vruchten mogen plukken van hun werk (onder dictatoriale regimes zoals het communisme). Het demotiveert mensen en haalt de dynamiek en creativiteit uit de samenleving. Het belonen van prestatie zien wij dus als rechtvaardig. En dus ook verschil in beloning, omdat deze prestaties verschillend kunnen zijn. Hierbij past bijvoorbeeld dat je een loonsverhoging krijgt omdat je goed werk hebt geleverd. Maar niet dat iedereen dezelfde loonsverhoging krijgt, of een loonsverhoging alleen omdat je een jaar langer in dienst bent. Omgekeerd: sociaal-liberalen vinden het onrechtvaardig

5 Je kan dit onderscheid ruwweg aanduiden met het verschil tussen de klassieke en de sociale grondrechten. Zie ook het essay over de richtingwijzer 'Koester de grondrechten en gedeelde waarden' (Van Mierlo Stichting, 2015).

als iemand een inspanning levert – bijvoorbeeld een werkloze die een eigen bedrijf opstart – en daarvoor gestraft wordt, doordat hij bijvoorbeeld wordt gekort op zijn uitkering. Inspanning moet lonen!

> "Het hebben van talent is geen verdienste, wat je er mee doet wel."

In de meritocratie die wij voorstaan, staat dus verdienste centraal: dat wat je doet, de inspanning die je levert. Hierbij zijn we ons er wel van bewust dat onze 'eigen' verdiensten voortvloeien uit een combinatie van eigen inspanning en ijver, maar ook aangeboren talent, een kansrijke omgeving en simpelweg geluk of pech. Het hebben van een bepaald talent is geen 'eigen' verdienste; talent is grotendeels genetisch bepaald, daar hoef je zelf niet veel voor te doen. Het is wel je eigen verdienste als je de moeite neemt om te ontdekken wat je talent is, en vervolgens uren oefent om dit talent te ontwikkelen. Rijk worden door het verpachten van grond die je hebt geërfd van je ouders, is niet per definitie je 'eigen' verdienste. Een goed idee hebben en met het geërfde vermogen van je ouders een succesvol bedrijf runnen, kan wel je eigen verdienste zijn. We vinden dat eigen prestatie moet worden beloond, en niet of je mazzel hebt gehad, de 'goede' huidskleur of rijke ouders hebt, of vooraan stond bij het uitdelen van talenten. Voor ons is het meritocratische ideaal daarmee onlosmakelijk verbonden met ons streven naar kansengelijkheid.

Kansengelijkheid gaat over het minimaliseren van verschillen die er volgens ons niet toe mogen doen (bijvoorbeeld sociaal-economische achtergrond) en het vergroten van verschillen die er wel toe doen (zoals de inspanning die iemand levert). Kansengelijkheid betekent voor ons niet dat mensen allemaal hetzelfde moeten bereiken of kunnen. Of dezelfde talenten moet hebben. Juist niet! Mensen zijn niet allemaal hetzelfde; iedereen is anders, wil wat anders, heeft andere talenten en vaardigheden en heeft andere ideeën over wat het leven de moeite waard maakt, ook het werkzame leven. Deze verschillen moeten we niet vrezen, maar juist koesteren. We hebben de arts immers net zo goed nodig als de timmerman. En vooral mag elk individu doen waar hij goed in is, voldoening uithaalt of plezier in heeft. Ook als dit betekent dat je niets wilt doen; zolang je dan maar niet verwacht daar een riant salaris voor te krijgen. Iedereen moet in onze ogen een gelijke kans krijgen om daadwerkelijk zijn eigen levenspad te volgen en daarbij zijn eigen keuzes en afwegingen te maken. Mensen zijn niet gelijk, wel gelijkwaardig.

**Welvaart delen**

Ons streven naar kansengelijkheid is de eerste reden om ook onze welvaart te delen. We delen onze welvaart *zodat* iedereen een gelijke kans heeft om een prestatie en inspanning te leveren op basis van zijn of haar talenten en vaardigheden. Door bijvoorbeeld voor iedereen goed onderwijs te verzorgen of toegankelijke gezondheidszorg te organiseren. Sociaal-liberalen willen alle mensen zowel de middelen verstrekken als de vaardigheden meegeven waarmee ze hun eigen leven

in vrijheid kunnen inrichten. Dit sluit aan bij de '*capabilities*-benadering' die vooral wordt uitgedragen door de Indiase econoom en filosoof Amartya Sen en de Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum. Zij stellen onder meer dat (sociaal-economische) ongelijkheid niet zozeer kan worden afgemeten aan ongelijke toegang tot bepaalde hulpbronnen (zoals vermogen of onderwijs), maar dat het gaat om de reële mogelijkheid voor een individu om te worden wie hij of zij in aanleg is. Een fiets of fietspad is niet afdoende als iemand niet ook heeft geleerd om te fietsen.



"Succes is meestal niet volledig eigen verdienste, en mislukking niet volledig het eigen falen"

Kansengelijkheid betekent dat we mensen de mogelijkheid bieden om te ontdekken wie ze zijn. De cruciale vraag hierbij is: hoe ver gaan we in dit streven? Betekent kansengelijkheid ook dat individuen zonder ook maar enige aanleg om bijvoorbeeld arts te worden eindeloos mogen proberen hun artsendiploma te halen met publiek geld? En moet elke droom van ieder individu vanuit het streven naar kansengelijkheid worden ingewilligd, of geldt hierbij ook altijd de afweging of bijvoorbeeld een bepaalde opleiding of beroep ook maatschappelijk nut heeft? In theorie houdt het sociaal-liberale streven naar kansengelijkheid op wanneer dit genetische aanleg zou moeten compenseren. Dit is allereerst immers onmogelijk, maar vooral zou dit gelijkheidsstreven de kracht van verschil in een samenleving tenietdoen. We delen onze welvaart om gelijke kansen te creëren voor individuen om iets van het eigen

leven te maken, niet om gelijke uitkomsten af te dwingen. Kansengelijkheid betekent dus dat elk individu een kans moet hebben om timmerman of arts te worden, niet dat iedereen het ook daadwerkelijk kán worden en niet dat de timmerman en arts evenveel moeten verdienen. De 'waarde' van een bepaald beroep of prestatie wordt door mensen onderling in de samenleving bepaald (zie deel 2 van dit essay).

We delen onze welvaart ook om een tweede reden. Zelfs als iemand een eerlijke kans heeft gekregen en gegrepen om bijvoorbeeld verpleger te worden, dan nog kan hij te maken krijgen met pech in het leven. Pech kan immers iedereen overkomen. Hij kan een slechte gezondheid hebben of een paar keer ontslagen worden vanwege reorganisaties. Pech en mazzel horen bij het leven; dit accepteren is lastig in onze 21e-eeuwse meritocratische samenleving waarbij succes wordt gezien als een eigen verdienste en mislukking als eigen falen. Maar juist vanwege de onmaakbaarheid van het leven dragen we vanzelfsprekend zorg voor elkaar. Sociaal-liberalen willen daarom dat iedereen altijd een basis heeft om op terug te vallen. We laten niemand aan zijn lot over. Bovenal omdat we dit onrechtvaardig vinden, maar ook omdat uiteindelijk iedereen beter af is als we zorgen voor de mensen die tussen wal en schip dreigen te geraken.

**Rechtvaardige en onrechtvaardige ongelijkheid**

Onder de voorwaarde van kansengelijkheid en bovenop deze basis voor iedereen, accepteren sociaal-liberalen dus verschil in beloning. Iemand die uitmuntend presteert, verdient daarvoor

een beloning. Deze ongelijkheid vinden we rechtvaardig.[6] Achter de '*veil of ignorance*' van de Amerikaanse filosoof John Rawls – een gedachte-experiment waarbij je moet bepalen wat rechtvaardig is terwijl je bijvoorbeeld niet weet waar je geboren bent, welk geslacht je hebt en of je gezond bent – vindt bijna iedereen het rechtvaardig als een arts die de verantwoordelijkheid draagt om levens te redden, meer verdient dan een secretaresse. Beloningen voor prestaties die niet een 'eigen' verdienste zijn, vinden we onrechtvaardig, vooral als anderen voor die prestatie de prijs betalen. In dit licht staan we kritisch tegenover bepaalde beloningen van bijvoorbeeld topbestuurders in de semipublieke sector, *traders* bij banken of CEO's van grote bedrijven. Want in hoeverre is die beloning echt altijd verdiend? En betalen anderen niet de rekening als het mis gaat?

Een antwoord op deze vraag kunnen we niet zonder meer geven zonder ook te kijken naar de sociale omgeving waarin het individu verkeert. Sociaal-liberalen benadrukken meer dan andere liberalen het belang van deze omgeving voor het leven van het individu. Het individu wordt in een samenleving geboren en daar zal hij verwijlen, zo stelde de Franse filosoof Montesquieu. Dit beïnvloedt hoe we denken over sociale rechtvaardigheid. Hierover gaat deel 2 van dit essay.

6 Dit is dus iets anders dan ongelijkheid voor de wet. Een aantasting van het gelijkheidsbeginsel kan nooit rechtvaardig zijn. Zie het essay over de richtingwijzer 'Koester de grondrechten en gedeelde waarden' (Van Mierlo Stichting, 2015).

# Deel 2: de samenleving

**De definitie van een prestatie wordt bepaald in onderling debat door mensen in de samenleving.[7] Soms expliciet en duidelijk ("Dit salaris kan echt niet!"), vaker impliciet en tussen de regels door. We bepalen op deze manier samen wat de waarde van een bepaalde prestatie is, welke beloning passend is, maar ook wat hierbij een rechtvaardige welvaartsverdeling is. In dit debat koppelen sociaal-liberalen de vrijheid van individuen om te presteren en te verdienen altijd aan verantwoordelijkheid voor, en schatplichtigheid aan, de samenleving waarin ze leven.**

We vinden het belonen van prestatie rechtvaardig als het 'verdiend' is, zo stelden we in deel 1 van dit essay; dat wil zeggen, als de prestatie gebaseerd is op eigen verdienste en inspanning. Hieraan voegen we toe dat het belonen van prestatie ook rechtvaardig is als het persoonlijke gewin in verhouding staat tot de maatschappelijke baten of schade die de prestatie voortbrengt. Het belonen van prestaties *kan* heel goed zijn voor de samenleving als geheel; het kan zorgen voor dynamiek, creativiteit en innovatie waarvan we allemaal profiteren. Als iemand bijvoorbeeld een nieuw product op de markt brengt, kan dat tot meer werkgelegenheid leiden

7 Hoezeer de invulling van rechtvaardigheid de resultante is van maatschappelijk debat blijkt uit het feit dat er in de Verenigde Staten heel anders over sociale rechtvaardigheid wordt gedacht dan in Nederland. En dat we er in Nederland nu heel anders over denken dan tien of vijftig jaar geleden. Kijk bijvoorbeeld hoe snel en sterk de bonuscultuur de laatste jaren onder vuur is komen te liggen. Sociale rechtvaardigheid is tijd- en plaatsgebonden en de invulling ervan is veranderbaar. Vaak bestaat er enkel een "overlappende consensus", zoals de Amerikaanse filosoof John Rawls dit noemt, die tijdelijk is en altijd weer kan worden betwist.

of kan het anderen stimuleren om een nog beter product te ontwikkelen, dat wellicht meer welvaart oplevert. Omgekeerd hebben we in landen als de voormalige Sovjet-Unie gezien wat er gebeurt als inspanning *niet* wordt beloond. Het systeem wordt inefficiënt en loopt vast, en mensen zoeken buiten de bestaande orde naar mogelijkheden om in hun levensonderhoud te voorzien. Maar niet elke prestatie is even goed voor de samenleving, en sommige prestaties kunnen deze zelfs schaden. Het maatschappelijk nut of de toegevoegde waarde van een prestatie is voor sociaal-liberalen daarom een belangrijke factor in de overweging of een bepaalde beloning ook een rechtvaardige beloning is.

## Wat de markt niet kan

In dit licht staan sociaal-liberalen kritisch ten opzichte van de markt, of beter gezegd: het marktprincipe, gebaseerd op vraag en aanbod. Voor de duidelijkheid: voor ons is marktwerking een waardevol en nuttig mechanisme om efficiënte uitkomsten te genereren, mits aan een aantal voorwaarden wordt voldaan, zoals betwistbaarheid en transparantie.[8] Ook op het gebied van arbeid of prestaties kan het marktprincipe een houvast bieden voor het bepalen van de waarde van een bepaalde prestatie. Immers, iemand verdient veel (een hoge prijs) op de markt als hij of zij iets unieks aanbiedt: een uniek talent[9] (laag aanbod)

8 Zie *Ordening op Orde: voorbij een discussie over markt en staat* (Van Mierlo Stichting, 2014). Het is goed om hierbij te benadrukken dat de markt alleen maar kan bestaan bij de gratie van wet- en regelgeving, en dus een goed functionerende staat en marktmeester (zie ook deel 3 van dit essay).

9 Zoals eerder gezegd: talent is geen eigen verdienste en talenten zijn niet eerlijk verdeeld. De markt kan deze onrechtvaardigheid nooit corrigeren, hoe open en betwistbaar de markt ook is.

of een gewild product (hoge vraag). In dit perspectief is het passend dat een ingehuurde consultant veel verdient voor het redden van een noodlijdend bedrijf, want zijn capaciteiten zijn schaars en zijn verantwoordelijkheden groot. Omgekeerd is het salaris voor een groenmedewerker in dit perspectief laag omdat veel andere mensen dit ook zouden kunnen doen.

Het verschil in salaris is wellicht een efficiënte uitkomst, maar zegt weinig over de sociale rechtvaardigheid ervan. En daar kán de markt ook niets over zeggen. Het marktmechanisme is amoreel.[10] Dat wil zeggen, de markt maakt geen onderscheid tussen goed en slecht (of rechtvaardig en onrechtvaardig), maar beloont slechts dat wat schaars is. Voor alles is een prijs of markt te vinden, hoe onrechtvaardig of waardeloos ook en ongeacht de maatschappelijke kosten die een bepaalde prestatie met zich meebrengt. Denk hierbij aan kinderarbeid, mensensmokkel of milieuvervuiling. Zelfs 'Pareto-efficiëntie' op de markt, waarbij bij een bepaalde allocatie van middelen in ieder geval niemand slechter af is, zegt weinig over de rechtvaardigheid ervan.[11]

10 Hiermee zeggen we niet dat de markt immoreel is en dus per definitie iets slechts is. Het marktprincipe is amoreel in de zin dat het een neutraal allocatiemechanisme is en slechts bij toeval rechtvaardige (of onrechtvaardige) uitkomsten genereert.

11 Vaak erkennen mensen wel dat de markt tot onrechtvaardige uitkomsten kan leiden, maar wordt dit als noodzakelijk kwaad gezien. De koek moet volgens hen eerst groter worden (via beloon prestatie) om überhaupt te kunnen verdelen (deel de welvaart). Deze redenatie druist in tegen onze sociaal-liberale principes waarin het zelfbeschikkende sociale individu centraal staat, en niet per definitie economische groei, die op zichzelf weinig zegt over de mate waarin kansen in een samenleving verdeeld zijn.

Rechtvaardigheid is bij uitstek een ethisch en moreel vraagstuk, waarop de markt geen antwoorden kan bieden. Moraliteit ligt besloten in de individuen die op de markt opereren of in de regels en beperkingen die wij als mensen zelf, via de staat als marktmeester, aan de markt opleggen (zie hiervoor deel 3). Voor liberalen geldt hierbij het fundamentele uitgangspunt dat de vrijheid van de een die van een ander niet mag schaden[12]; de prestatie van de een mag niet ten koste gaan van een ander, nu en later.[13] Sociaal-liberalen benadrukken hierbij bovendien de verantwoordelijkheid van het vrije individu voor het geheel; met andere woorden, als persoonlijk gewin uit de pas loopt met de maatschappelijke baten, dan is er wat ons betreft reden tot zorg vanuit het perspectief van sociale rechtvaardigheid.

## Wederzijdse beïnvloeding

Sociaal-liberalen zijn zich dus bewust van de wederzijdse beïnvloeding tussen vrije individuen in de samenleving. Jouw handelen heeft consequenties voor anderen en de samenleving als geheel, maar anderen hebben natuurlijk ook invloed op jouw leven.[14] Dit leidt er vervolgens toe dat we erkennen dat je eigen prestatie bijna nooit volledig en alleen je eigen verdienste is, maar mede mogelijk wordt gemaakt door anderen en de samenleving als geheel. Want in hoeverre heb je jouw topbaan echt helemaal aan jezelf te danken? Denk je ook wel aan je

12 Dit is het zogeheten 'schadebeginsel' dat vooral door de Engelse filosoof en econoom John Stuart Mill werd uitgedragen in zijn bekendste werk *On Liberty*.

13 Zie het essay over de richtingwijzer 'Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving' (VMS 2013).

14 Deze wederzijdse beïnvloeding strekt uiteraard ook over landsgrenzen heen. Zie het essay over de richtingwijzer 'Denk en Handel Internationaal" (VMS 2014).

stimulerende ouders of aan die leraar op de middelbare school die zo goed kon uitleggen? Of omgekeerd: is het echt alleen jouw eigen schuld dat je geen baan kunt vinden? Komen de klappen van de economische crisis nu net het hardste aan in jouw sector, of hebben jouw ouders je gestimuleerd om een 'verkeerde' opleiding of beroep te kiezen? In de meritocratie van de 21e eeuw worden succes en falen gezien als respectievelijk eigen verdienste en eigen schuld. Maar dat is niet altijd, of wellicht bijna nooit, terecht. Natuurlijk heb je hier zelf een groot aandeel in, maar andere mensen zijn onmisbaar in je leven en beïnvloeden, in velerlei zichtbare en onzichtbare rollen, de manier waarop je leven vorm krijgt. Ook bij een liberale politieke theorie die het vrije individu centraal stelt, past deze aanname goed. Het is onze overtuiging dat juist vrije individuen zich ten volle bewust zijn van de gevolgen van hun daden en van de hoge mate waarin we anderen nodig hebben om ons eigen leven vorm te geven.[15]

"Het marktmechanisme is amoreel. Alleen mensen kunnen zeggen wat rechtvaardig is."

Vanwege deze lotsverbondenheid en wederzijdse beïnvloeding vinden we het logisch en rechtvaardig om welvaart met elkaar te delen. We dragen immers allemaal ons eigen grote en kleine steentje bij aan de samenleving – of wellicht soms geen enkel steentje – en daarvan profiteert iedereen. We herverdelen dus

15 Zie Hendriks, C. ea. (2014), *Van opgelegde naar oprechte participatie: de mens en zijn verbindingen in samenleving, economie en staat*. Den Haag: Boom Lemma.

niet vanuit een Robin Hood-achtige overtuiging dat de rijken geld moeten afstaan aan de armen (het pure herverdelen). We delen de welvaart, en vinden dat hierbij de meest succesvollen in de samenleving meer moeten bijdragen, omdat we hiermee het leven voor *iedereen* veiliger en leefbaarder maken. Een progressief belastingstelsel waarbij hogere inkomensgroepen meer belasting afdragen (zie deel 3) is hierbij een logisch beleidsgevolg. Hetzelfde principe geldt ook voor bijvoorbeeld de gezondheidszorg. Mensen met een goede gezondheid dragen bij aan de zorgkosten van mensen met gezondheidsproblemen omdat we daar, letterlijk en figuurlijk, allemaal beter van worden. Landen waar welvaart in relatief grote mate wordt verdeeld, scoren goed op ondernemerschap, innovatie en dynamiek. Dit betekent dat het niet noodzakelijk is dat individuen de volle 100 procent van de vruchten van hun arbeid moeten plukken.

Dit delen van de welvaart vanwege onderlinge verbondenheid mag wat ons betreft ook tot uiting komen bij het belonen van prestaties, vooral als het gaat om bonussen. In de horeca is het redelijk gangbaar voor de bediening om hun bonus (de fooi) te delen met het personeel achter de schermen – de koks en de afwashulp. Maar een topman van een groot bedrijf zal niet snel zijn miljoenenbonus delen met alle werknemers in zijn bedrijf. Een rechtvaardig beloningssysteem is gebaseerd op het idee dat meerdere mensen hun kleine of grote steentje bijdragen aan de beloonde prestatie.[16] Niet alleen de manager van een bedrijf, die niet optimaal kan presteren zonder de

16 John Rawls, een van de belangrijkste rechtvaardigheidsdenkers van de 20e eeuw, volgde een vergelijkbare redenatie met zijn 'verschilbeginsel': ook de minst bedeelden zouden moeten meeprofiteren van het belonen van een uitmuntende prestatie van een enkele.

mensen op de werkvloer. Een rechtvaardige bonus spreekt ook waardering uit voor de vaak minder zichtbare, maar net zo belangrijke prestaties, die soms moeilijker te vatten zijn in concrete cijfers: een prettig ontvangst voor bezoekers of een goed werkend computersysteem.

In het maatschappelijk debat over wat sociaal rechtvaardig is, nemen sociaal-liberalen de onderlinge verbondenheid tussen individuen mee in hun afweging. We vinden het rechtvaardig om mensen te belonen voor activiteiten die de samenleving als geheel en individuen daarbinnen ten goede komen. En we vinden het rechtvaardig dat anderen meeprofiteren van dit succes. Op het moment dat beloning en prestatie, en persoonlijk gewin en maatschappelijke baten, te ver uit de pas lopen, is er wat ons betreft reden tot ingrijpen. Vooral ook als door verkeerde financiële prikkels te weinig mensen tijd en geld willen investeren om bijvoorbeeld rechter te worden, omdat het veel lucratiever is om bankier te worden. Of als het salaris van een schoonmaker in geen verhouding meer staat tot het belang van een schone leefomgeving voor de economie en samenleving. Hier begint in onze ogen de rol van de democratische gelegitimeerde overheid als hoeder van zowel individuele vrijheden als het algemene belang. Daarover gaat deel 3 van dit essay.

# Deel 3: de staat

**Mag de staat topinkomens bij wet aan banden leggen? Of kan dit aan de markt zelf worden overgelaten? Moet de staat ervoor zorgen dat iedereen een basisinkomen of pensioen heeft, of dragen mensen hiervoor zelf de verantwoordelijkheid? En is het eigenlijk rechtvaardig om tot 50 procent van je inkomen af te dragen aan de Belastingdienst?**

In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, speelt de staat binnen elke vorm van liberalisme een cruciale rol, ook de welvaartsstaat. Juist als het gaat om het borgen van sociale rechtvaardigheid.[17] Liberale denkers en politici stonden niets voor niets aan de wieg van tal van sociale wetten en voorzieningen, zoals de wet tegen kinderarbeid of de Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering. De staat is in sociaal-liberale ogen de hoeder van individuele vrijheid. Niet van één individu, maar van alle individuen en daarmee ook van het algemene belang.

**Staat als marktmeester**

Het belonen van prestaties, private ijver en inspanning, is in het individuele en algemene belang, zo stelden we eerder in dit essay. Tenminste zolang persoonlijk gewin en maatschappelijke baten niet te ver uit elkaar lopen. De staat kan niet, bijvoorbeeld bij wet, direct bepalen welk salaris rechtvaardig is voor welk beroep, of welke bonus redelijk is voor welke prestatie. Althans,

17 Zie *Ordening op Orde. Voorbij een discussie over markt en staat* (VMS 2014).

niet als het prestaties in de private sector betreft. De staat kan er als marktmeester wel voor zorgen dat inspanning op een rechtvaardige manier wordt beloond. Vaak wordt gesteld dat overheidsingrijpen via wetten en regels de 'natuurlijke' werking van markten verstoort en private ijver in de weg zit, en daarmee inefficiënt is. Het is echter een illusie om te denken dat er zoiets bestaat als een markt buiten de staat en buiten wet- en regelgeving om. De markt bestaat zelfs bij de gratie van de staat, al is het alleen maar om de basale noodzaak van het naleven van contracten, dat fundamenteel is voor een goed en efficiënt functionerende markt. Een efficiënte markt is een betwistbare en open markt, wat actief onderhoud van de staat vraagt, bijvoorbeeld bij het tegengaan van machtsmonopolies en oneigenlijke concurrentie. Het is dus vooral de vraag *welke* regels nodig zijn om de markt goed te laten werken en tot rechtvaardige uitkomsten te laten leiden.

"Een markt kan niet bestaan zonder de staat."

Betwistbaarheid is hierbij een belangrijke voorwaarde: markten moeten open staan voor nieuwe ideeën en nieuwe mensen. Dit is niet alleen efficiënt, maar ook rechtvaardig, omdat dan de *outsiders* op de markt – de mensen die aan de zijlijn staan – ook een kans maken om bijvoorbeeld een baan te vinden. Het is om deze reden dat D66 al jaren pleit voor een versoepeling van het ontslagrecht, die de baanmobiliteit vergroot en daarmee de kansen op een baan voor mensen die net de arbeidsmarkt

betreden (jongeren), bijna verlaten (ouderen), of al langer op zoek zijn. Betwistbaarheid betekent ook dat nieuwe bedrijven met nieuwe ideeën een kans van slagen moeten hebben. Zo moet de financiële wereld niet gedomineerd worden door enkele grootmachten, maar moeten ook nieuwe banken gemakkelijk tot de markt kunnen toetreden. Als marktmeester kan de staat ook juist die prestaties stimuleren die goed zijn voor de samenleving en de individuen daarbinnen, of beloningen tegengaan voor schadelijke activiteiten.



**Materiële basiszekerheid voor iedereen**

De staat speelt niet alleen een rol bij het stimuleren van private ijver, maar ook bij het verdelen van de welvaart. Hoewel sociaal-liberalen het delen van welvaart door individuen, uit liefdadigheid, empathie of een ander gevoel, uiteraard toejuichen, is het verzorgen van materiële basiszekerheid voor individuen wat ons betreft uiteindelijk een taak van de staat. Met voedselbanken is op zich niets mis, maar zij vormen geen rechtvaardige vervanging. Voor sociaal-liberalen staat het zelfbeschikkende vrije individu voorop, dat niet sociaal of economisch afhankelijk moet zijn van anderen. Hulp geven en krijgen is prima, maar wat als dit ertoe leidt dat iemand geen kritiek meer durft te uiten op die hulp omdat hij bang is deze niet meer te krijgen? Liefdadigheid kan daarnaast leiden tot willekeur; diegene met het meest zielige verhaal krijgt – vaak ook terecht – hulp van anderen. Maar wat betekent dit voor mensen die niet de publiciteit zoeken? Hebben die dan pech? Of sterker nog, is het hun eigen schuld omdat ze niet om hulp gevraagd hebben? De staat is bij uitstek geschikt om sociale rechtvaardigheid vorm te geven door welvaart te delen. Wet-

en regelgeving geldt immers voor iedereen die aan bepaalde objectieve criteria voldoet.[18]

De geijkte manier om welvaart te delen, is via de belastingen. Vaak worden belastingen gezien als iets negatiefs, maar over het algemeen zijn mensen best bereid om een deel van hun inkomen af te staan aan 'het geheel'. We profiteren er immers allemaal van, en het is fijn om te wonen in een samenleving waarin dingen goed geregeld zijn. Het is ook goed om in dit verband het misverstand recht te zetten dat de welvaartsstaat, via relatief hoge belastingen, prestatie in de weg zou zitten. Of dat de vele sociale voorzieningen mensen lui zouden maken. Het feit dat er in landen met een goed ontwikkelde welvaartsstaat *juist ook* veel vrijwilligerswerk wordt gedaan, is illustratief in dit verband. Net zoals er in deze landen ook sprake is van een hoge productiviteit en concurrentievermogen.

Een solide materiële en immateriële basis zorgt er in onze ogen voor dat juist het beste in mensen naar boven komt, omdat mensen met een zekere basis risico's durven te nemen en omdat goed voorbeeld doet volgen. Het zijn in onze ogen vaker de regels rondom voorzieningen die problemen veroorzaken of verkeerde prikkels geven. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de wachttijdregeling van vier weken voor het aanvragen van de bijstand. Dit kan ertoe leiden dat mensen geen tijdelijk werk aannemen omdat ze na afloop van hun contract opnieuw met die vier weken wachttijd worden geconfronteerd – en daarmee opnieuw met vier weken geen inkomen.

18 Zie voor een uitgebreide analyse *Ordening op Orde. Voorbij een discussie over markt en staat* (Van Mierlo Stichting, 2014).

De staat verdeelt de welvaart om daarmee de randvoorwaarden te creëren voor individuen om over hun eigen leven te kunnen beschikken, en om daarmee het streven naar kansengelijkheid vorm te geven. Dit doet de staat door goed onderwijs te verzorgen en een voor iedereen toegankelijke gezondheidszorg, maar ook door het bieden van een vorm van materiële basiszekerheid. De staat beschermt onze individuele vrijheden, wellicht paradoxaal genoeg, door ook vrijheden in te perken. Denk hierbij aan de leerplicht. De staat verplicht een jongere tot het volgen van onderwijs, ongeacht zijn eigen wil, met het doel om zijn kansen in het leven, en daarmee zijn toekomstige vrijheid, te bevorderen. Of denk aan verplicht pensioensparen, omdat mensen – vanwege hun 'begrensde rationaliteit'[19] – niet altijd uit zichzelf geld opzij zetten voor hun oude dag. We zijn niet altijd blij met deze verplichtingen, maar het opgeven van bepaalde vrijheden ten behoeve van andere vrijheden vormt onderdeel van het 'sociale contract'[20] dat we met elkaar hebben gesloten, om ons leven en het samenleven überhaupt mogelijk te maken.

## Vrij maken of beter maken?

De cruciale vraag hierbij is: hoe ver mag de staat gaan in het inperken van deze vrijheden, ten behoeve van het individu zelf (nu of later), andere individuen of het algemeen belang? Mag de staat bijvoorbeeld zzp'ers verplichten een

19 De term 'begrensde rationaliteit' is onderdeel van de besluitvormingstheorie geformuleerd door socioloog Herbert Simon. Door onder andere een tekort aan informatie en tijd maken mensen niet altijd een rationeel optimale beslissing.

20 Het denken in termen van een 'sociaal contract' tussen burgers kwam op in de 16e en 17e eeuw en wordt uitgedragen door politiek filosofen als Thomas Hobbes en Jean-Jacques Rousseau.

arbeidsongeschiktheidsverzekering af te sluiten om hen daarmee te behoeden voor een grote inkomensval bij ziekte? Mag de staat bedrijven verplichten om meer vrouwen in de top van hun bestuur aan te nemen? Het bevorderen van zelfbeschikking via de welvaartsstaat betekent voor sociaal-liberalen een voortdurende evenwichtsoefening tussen 'vrij laten', 'vrij maken' en 'beter maken'.[21] Sociaal-liberalen willen individuen vooral 'vrij maken', in de overtuiging dat enkel nadruk op de zogenoemde negatieve vrijheid ('vrij laten') ertoe kan leiden dat vooral de sterksten in de samenleving winnen. Het risico van ons streven naar 'vrij maken' is echter dat we mensen ook willen 'beter maken', en dat we gaan voorschrijven wat iemand met zijn leven moet doen. Niemand heeft echter de waarheid in pacht, zeker de staat niet, over wat een waardevol leven is. De grens tussen vrij maken en beter maken is niet altijd eenvoudig te trekken. Een bijstandsgerechtigde verplichten tot een tegenprestatie kan wellicht zijn kansen op een baan vergroten doordat hij bepaalde vaardigheden opdoet ('vrij maken'), maar hoe ver gaan we hierin? Welke vaardigheden vinden we belangrijk ('beter maken')? En wat als het individu hier zelf anders over denkt?

Onze nadruk op 'vrij maken' betekent ook dat we ruimte willen bieden aan verschil in de samenleving; individuen zijn vrij om hun eigen leven in te richten, ieder op zijn eigen manier. In Nederland staat, historisch gezien, het streven naar sociale rechtvaardigheid gelijk aan het streven naar gelijkheid. Naar gelijke uitkomsten dus, maar wij benadrukken gelijke kansen.

21 Met dank aan Rutger Claassen voor het gebruik van deze terminologie.

We kunnen dan ook niet zeggen hoeveel inkomens(on) gelijkheid precies rechtvaardig is. Of in gangbare economische termen: we kunnen niet zeggen of een Gini-coëfficient van 0,35 meer of minder rechtvaardig is dan een coëfficiënt van 0,55.[22] Zelfs, of juist, perfecte inkomensgelijkheid zegt weinig over de mate van kansengelijkheid, net zoals inkomensongelijkheid daar ook weinig over zegt. Voor een goede beoordeling van de mate van sociale rechtvaardigheid van onze samenleving, moeten we dus verder kijken dan alleen naar de cijfers over inkomens(on)gelijkheid.



22 De Gini-coëfficient is een methode om ongelijkheid weer te geven, en is een getal tussen 0 en 1 waarbij 0 perfecte gelijkheid betekent (iedereen verdient hetzelfde) en 1 perfecte ongelijkheid (één persoon verdient alles).

**Afsluitend**

Prestatie belonen en welvaart delen vormen twee kanten van dezelfde sociaal-liberale medaille. Vanuit ons ideaal van individuele vrijheid en zelfbeschikking past het om mensen te belonen voor de prestaties die ze leveren. Als individuen de vruchten mogen plukken van hun werk kunnen ze daadwerkelijk vrij zijn om hun leven naar eigen inzichten te leiden. Tegelijkertijd is een individuele verdienste nooit volledig het resultaat van een individuele inspanning alleen. Talent wordt bij de geboorte gekregen, we profiteren allemaal van ons goede onderwijs, en goed presteren kan niet in een omgeving waar de randvoorwaarden niet in orde zijn. Sociaal-liberalen zien individuen altijd in verbondenheid met elkaar, en dat geldt ook voor individuele prestaties. Ieder individu is schatplichtig aan de stimulerende invloed van zijn sociale omgeving.

Deze sociale omgeving kan ook belemmerend werken voor de mogelijkheden van een individu om prestaties te leveren. Vanuit onze overtuiging dat ieder mens gelijkwaardig is, vinden we dat ieder individu gelijke kansen moet hebben om volwaardig deel te nemen aan de samenleving. Kansengelijkheid betekent hier het minimaliseren van de verschillen tussen mensen die er niet toe mogen doen, zoals sociaal-economische achtergrond, etnische afkomst of geloofsovertuiging. Dat betekent niet dat we alle verschillen tussen mensen willen wegpoetsen. Mensen hebben uiteenlopende ambities, zetten zich meer of minder in, en zijn in verschillende mate bereid om hun talenten te benutten. Ongelijkheid tussen mensen op basis van inzet en verdienste is

daarom niet onrechtvaardig. Sociale rechtvaardigheid betekent niet het afdwingen van gelijke uitkomsten, maar het garanderen van gelijke kansen.

Juist vanwege deze kansengelijkheid is het belangrijk om onze welvaart te delen. Om iedereen een kans te geven zijn talenten te ontdekken en optimaal te benutten, moeten we als samenleving investeren in een goed onderwijsstelsel, toegankelijke gezondheidszorg en solide sociale zekerheid. Alleen dan krijgt ieder individu de kans om zijn potentie optimaal te benutten. Ook wanneer die geconfronteerd wordt met een flinke dosis pech in het leven.

Sociale rechtvaardigheid is een moreel vraagstuk waaraan mensen onderling een invulling moeten geven. Het is geen kwestie van cijfers, statistiek en economische modellen. Alleen gezamenlijk bepalen wij de waarde van bepaalde prestaties en welke beloningen hierbij passend zijn. Alleen gezamenlijk bepalen wij wat een rechtvaardige welvaartsverdeling is. We kunnen dat niet aan "de markt" overlaten; die is immers amoreel en maakt geen onderscheid tussen goed en slecht of tussen rechtvaardig en onrechtvaardig. Ook "de overheid" is niet in staat om te bepalen wat sociaal rechtvaardig is. Alleen mensen onderling kunnen dat onderscheid maken. Sociale rechtvaardigheid vraagt daarom bovenal een structureel en volwassen maatschappelijk gesprek en een politieke vertaling daar van. Dit essay biedt aanknopingspunten voor, en een oproep aan sociaal-liberalen om dit maatschappelijke gesprek aan te gaan.

# Uitdagingen in de politieke praktijk

Dit essay schetst de uitgangspunten waarmee sociaal-liberalen het maatschappelijk debat over sociaal-economische rechtvaardigheid kunnen aan- en ingaan. In deze epiloog kijken we naar enkele actuele maatschappelijke vraagstukken; wat kan 'Beloon prestatie en deel de welvaart' hierbij betekenen?

**Topinkomens en bonussen**

De salarissen en bonussen aan de top vormen het symbolische hart van de discussie over inkomensongelijkheid die de laatste jaren weer stevig is opgelaaid. Het (zelfs flink) belonen van een prestatie past zeker bij een sociaal-liberale kijk op de meritocratische samenleving. Zolang het een 'echte' prestatie is en niet een automatische beloning. En zolang iemand ook op de blaren moet zitten als het misgaat. Met beide voorwaarden gaat het (nog steeds) grondig mis, niet alleen in de bankensector. Allerlei perverse prikkels zorgen ervoor dat sommige individuen worden beloond voor het nemen van maatschappelijke risico's, terwijl anderen voor de kosten moeten opdraaien (in het geval van de banken uiteindelijk de belastingbetaler). Dit tast het rechtvaardigheidsgevoel van mensen terecht aan. Vooral als er publieke middelen mee zijn gemoeid, is er reden om bijvoorbeeld via wetgeving in te grijpen. Door onder andere toenemende globalisering lijkt dit in de private sector lastig te zijn. Beloningen aan de top worden vaak goedgepraat door de werking van de markt, maar zijn er echt geen goede bestuurders meer te vinden als er niet marktconform wordt beloond? Daarbij is dit uiteindelijk een

moreel vraagstuk waarop de markt geen antwoord kan geven. Mensen onderling wel. En de topbestuurder zelf ook. *Noblesse oblige*.



**Ouderen op de arbeidsmarkt en demotie**

Automatische loonsverhogingen (of bonussen) passen zoals gezegd niet bij ons meritocratische ideaal. Het idee dat we in de loop van onze carrière altijd en ieder jaar meer moeten gaan verdienen, is wijdverbreid. Dit wreekt zich nu vooral bij ouderen op de arbeidsmarkt, die voor werkgevers vaak te duur worden gevonden en dus – eenmaal uit het vaste contract – nauwelijks nog aan een baan komen. Vanuit ons perspectief is het logisch dat de beloning minder wordt als je inspanning minder wordt (even daargelaten of dit inderdaad altijd het geval is). Deze stap terug is bij lange na nog niet geaccepteerd. Sociale mobiliteit – overigens een zeer nastrevenswaardig doel – kent vooral de connotatie van mobiliteit 'naar boven' en nooit naar beneden. En dat terwijl demotie voor veel mensen remotie betekent: een stap terug kan ook een stap vooruit zijn. Omdat je ander werk gaat doen dat je ooit had willen doen (voordat je manager moest worden, want dat was de stap vooruit) of omdat je werkzaamheden beter passen bij je levensfase. In een samenleving waar jong de norm is, moeten we met elkaar spreken over wat het betekent om ouder te worden.

**Alles flex?**

Steeds meer mensen hebben in Nederland een flexibele arbeidsrelatie, bijvoorbeeld als zzp'er of werknemer met een tijdelijk contract. Flexibiliteit past bij de 21e-eeuwse

samenleving en economie. Maar het 20e-eeuwse arbeidsbestel past niet bij deze flexibiliteit, en biedt vooral bescherming en 'oude' zekerheden voor mensen met een vast contract. Met als gevolg dat flexibiliteit voor sommige, toch al vaak kwetsbare groepen mensen (laagopgeleiden, niet-westerse allochtonen) wel heel onzeker wordt. Deze kansenongelijkheid vinden we onrechtvaardig. Mensen hebben enige mate van basiszekerheid nodig om een prestatie te kunnen leveren. 'Alles vast' is echter niet de oplossing, maar juist onderdeel van het probleem: het is te duur en risicovol geworden voor de werkgever. In een stelsel der werkenden van de 21e eeuw moet een basiszekerheid gelden ongeacht het soort werk dat je doet en werken we voortdurend aan de inzetbaarheid van mensen op de arbeidsmarkt. Geen baanzekerheid, maar werk- en inkomenszekerheid.

**Verplichte verzekering voor zzp'ers**

Concreet spitst de discussie over de flexibilisering van de arbeidsmarkt zich toe op het al dan niet verplicht verzekeren van zzp'ers tegen ziekte en arbeidsongeschiktheid. Ongeveer eenderde van de zzp'ers is verzekerd tegen dit soort inkomstenderving. Vanuit de sociaal-liberale nadruk op individuele keuzevrijheid kan worden beredeneerd dat het de vrijheid van de ondernemer is om zich al dan niet te verzekeren (even daargelaten of een zzp'er altijd echt een ondernemer is). Echter, op het gebied van arbeidsongeschiktheidsverzekeringen geldt sterk dat de vrijheid van de een de vrijheid van de ander schaadt. Het zijn vooral de zzp'ers die weinig risico lopen op langdurige ziekte of arbeidsongeschiktheid die zich niet verzekeren, waardoor de kosten voor zo'n verzekering voor

andere zzp'ers met veelal een hoog risico heel hoog worden. 60 procent van de zzp'ers die niet zijn verzekerd, geven aan dat de belangrijkste reden hiervoor de hoge kosten zijn. De keuzevrijheid van de een beperkt dus de keuzevrijheid van de ander. Een verplichte verzekering ligt voor de hand, maar wel als onderdeel van een integrale herziening van ons arbeidsbestel met nieuwe zekerheden voor alle werkenden.



**Basisinkomen**

Het basisinkomen is terug van weggeweest. Een vast bedrag voor iedereen – timmermannen, medisch specialisten, daklozen – ongeacht of je het nodig hebt. Vanuit het idee dat mensen beter presteren met een vorm van basiszekerheid past het basisinkomen bij het sociaal-liberale gedachtegoed. Het biedt mensen de mogelijkheid om echt te kiezen wat ze met hun leven willen doen (en bijvoorbeeld niet te werken, maar om weer naar school te gaan of voor een zieke te zorgen). Op deze manier geeft het basisinkomen vorm aan de sociaal-liberale gedachte dat iedereen zijn steentje bijdraagt aan onze samenleving, hoe groot of klein dan ook. Vanuit sociaal-liberaal perspectief zijn er echter ook goede argumenten te geven waarom het basisinkomen een slecht idee is. De betaalbaarheid ervan is een praktisch probleem, maar kent een principiële onderliggende keuze: de vrijheid van de een om met zijn basisinkomen niets te doen – of wellicht beter: om iets anders te doen dan te werken – betekent dat de vrijheid van een ander om dit ook te doen wordt beperkt. Het basisinkomen moet immers wel worden verdiend door andere werkenden. Daarnaast moet voor sociaal-liberalen, net als voor

alle liberalen, de *noodzakelijkheid* van overheidsingrijpen altijd worden aangetoond. Ingrijpen door de staat, bijvoorbeeld via een basisinkomen, kan nooit het uitgangspunt zijn.[23]

**Internationaal**

Vanuit ons uitgangspunt dat ieder individu gelijkwaardig is, streven we naar kansengelijkheid voor ieder mens, ongeacht waar je wieg heeft gestaan. Het belonen van prestatie stopt dus niet bij de landsgrenzen. Daar profiteren we van – denk aan de Nederlandse baggeraars in de Golf. Maar wie bepaalt op een internationale markt wat een rechtvaardige beloning is? Wat mag een topbankier verdienen? En wat moet een vrachtwagenchauffeur minimaal verdienen? Daarbij verdelen we onze welvaart internationaal, omdat we ons bewust zijn dat we die welvaart deels te danken hebben aan anderen op de wereld. Om kansengelijkheid voor iedereen te creëren, zetten we onze welvaart in voor ontwikkelingssamenwerking, waarbij we ook prestatie willen belonen ('geef ze geen vis, maar een hengel'). Maar we kunnen niet alle noden van de wereld op onze schouders nemen en onze lotsverbondenheid is beperkt. Welk deel van onze welvaart zijn we bereid te delen, en met wie? En zijn we ook bereid onze schulden te delen? Net zoals we onze welvaart niet in ons eentje genereren, kunnen we de meeste schulden niet volledig op het conto van de schuldenaar schrijven. Een sociaal-liberaal perspectief op (kwijtschelding van) de Griekse staatsschuld of de schulden van ontwikkelingslanden gaat uit van eigen

23 Voor een discussie over de plaats van het basisinkomen in het sociaal-liberale gedachtegoed, zie de artikelen in *idee*, het tijdschrift van de Van Mierlo Stichting, van Coen Brummer en Abele Kamminga (*idee* 2, 2015) en Mark Sanders (*idee* 4, 2015).

schuld en verdienste, maar kijkt ook naar de rechtvaardigheid daarvan. Ingewikkeld in dit alles is het ontbreken van een staat op wereldniveau. TTIP leidt tot meer handel en meer mogelijkheden voor prestatiebeloning over grenzen heen. Maar wie grijpt in wanneer dit tot ongewenste resultaten leidt, zoals chloorkippen in onze supermarkten? De internationale markt kan prestatie belonen, maar kan niet zorgen voor een *rechtvaardige* beloning. Waar is de internationale marktmeester?

# Met dank aan

Dit essay is tot stand gekomen onder verantwoordelijkheid van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66, voor sociaal-liberaal gedachtegoed.

**Auteur**
Corina Hendriks

**Met dank aan:**
Aai Schaberg, Ad van Vugt, Alexander Rinnooy Kan, Daniël Boomsma, Frank van Mil, Ingrid Robeyns, Jan Willem Holtslag, Jieskje Hollander, Joris Backer, Klaus de Rijk, Manon Graafland, Mark Sanders, Mark Snijder, Marty Smits, Rutger Claassen, D66-thema-afdeling Economie en de D66-thema-afdeling Duurzaam

# Denk en handel internationaal

# Inleiding

Internationale verbondenheid en een open blik hebben de wereld veel opgeleverd. Nog nooit waren zoveel mensen gevoed en gezond; nog nooit werden zoveel mensen geschoold. Dit is mede veroorzaakt doordat internationale handel welvaart wereldwijd heeft vergroot, en doordat internationale samenwerking een relatief stabiele wereldorde mogelijk maakt, ondanks alle conflicten die er zijn.

Het maatschappelijk en economisch verkeer trekt zich steeds minder aan van grenzen. Door elkaar steeds sneller opvolgende ontwikkelingen in de technologie doen afstanden er minder toe en vormen we relaties en netwerken met mensen steeds verder weg. Er is een toenemende mate van internationale verbondenheid en onderlinge afhankelijkheid. Tegelijkertijd zijn er ook grote uitdagingen die om een reactie vragen. Denk aan grote groepen mensen die duizenden kilometers reizen om een beter leven te vinden voor zichzelf en hun kinderen; of denk aan de uitputting van grondstoffen en de vervuiling van oceanen.

Internationale terreur en klimaatverandering houden geen rekening met nationaliteit of grenzen. Dit soort ontwikkelingen vraagt om internationale antwoorden en kan het best worden aangepakt vanuit een open en internationale houding.

D66 denkt en handelt internationaal. Als je het zo ziet staan, denk je aan G20-conferenties, internationale bedrijven of veiligheidscrises in de wereld, en misschien wel aan het WK voetbal. Natuurlijk zijn dit allemaal uitingen van internationaal denken en handelen, maar het credo *denk en handel internationaal*

begint voor D66 echter veel dichter bij huis. Het staat aan de basis van de manier waarop we naar de wereld kijken. In dit essay onderzoeken we de richtingwijzer *denk en handel internationaal*. Wat is internationaal denken? Hoe handel je daarnaar? En waarom? Wat betekent internationaal denken voor mij als mens?

Het meest fundamentele streven van sociaal-liberalen is het vergroten en waarborgen van de persoonlijke vrijheid van het individu. Wij spannen ons in voor een samenleving waarin mensen voor zichzelf uitmaken wat 'het goede, het ware en het schone' is. Dit geldt voor alle liberalen; voor sociaal-liberalen in het bijzonder betekent vrijheid zowel de afwezigheid van externe dwang om eigen keuzes te maken, als het hebben van de vermogens om tot zelfbeschikking en zelfontplooiing te komen. Sociaal-liberalen zijn ervan overtuigd dat wanneer individuen deze vrijheid hebben, de meerderheid van de mensen vervolgens in verbondenheid met anderen vormgeeft aan hun vrijheid.

Wij willen een wereld waarin mensen vrij zijn in verbondenheid. Dat illustreert het 'sociaal' in sociaal-liberaal. En zoals voor alle liberalen start dit met zelfbeschikking: de vrijheid waarbinnen mensen zich kunnen ontwikkelen en ontplooien. Die vrijheid kan alleen leiden tot rechtvaardige uitkomsten wanneer er sprake is van gelijke kansen. Uiteindelijk moeten talent, inzet en lukrake pech of geluk de enige factoren zijn die het succes van het individu bepalen. En niet je nationaliteit, afkomst, religie of de rijkdom, positie of opleiding van je ouders. Voor ons zijn deze vrijheid en kansengelijkheid echter niet afdoende. Als iedereen zich heeft ontplooid, is daarmee niet de kous af. Wij willen vanuit onze verbondenheid sociale rechtvaardigheid. Dus

als iemand pech heeft gehad bij het verdelen van de talenten, of is gestruikeld in het leven, dan laten we die persoon niet achter. Daarbij kijken we niet alleen naar de mensen in onze directe omgeving of de medemens van vandaag. Onze verbondenheid reikt verder dan de landsgrenzen en betreft ook de generaties na ons. Daarom willen wij keuzes maken die toekomstvast zijn.

Voor ons houdt het streven naar vrijheid van het individu dus niet op bij de landsgrenzen. Dit komt voort uit de overtuiging dat de zeggenschap over 'life, liberty and the pursuit of happiness' voor alle mensen op de wereld moet gelden. Dit gaat gepaard met een welbegrepen eigenbelang: de beslissingen en acties van mensen van over de hele wereld hebben invloed op ons. Ook willen we onze eigen vrijheid niet laten beperken door zoiets als landsgrenzen. Het is dus zowel uit betrokkenheid als uit eigenbelang dat sociaal-liberalen zich internationaal oriënteren.

In het **eerste deel** van dit essay gaan we dieper in op de onderliggende overtuigingen waarop *denk en handel internationaal* gebaseerd is; het zijn immers overtuigingen die door ieder individu bevraagd, overwogen en onderbouwd moeten worden. In het **tweede deel** kijken we wat er gebeurt als men met deze overtuigingen het maatschappelijke domein betreedt. Het is tussen mensen onderling, maar ook tussen burgers, bedrijven en niet-gouvernementele organisaties, dat internationaal denken en handelen concrete gevolgen krijgt. Tot slot gaan we in **deel drie** in op de betekenis van de richtingwijzer voor een sociaal-liberale kijk op verhoudingen tussen staten. Het is per slot van rekening in het domein van staten dat internationale politiek grote impact heeft.

# Deel 1: Internationaal denken en handelen en het individu

'Treed de wereld open en nieuwsgierig tegemoet!', is eigenlijk wat deze richtingwijzer wil zeggen. Het credo denk en handel internationaal roept associaties op met wereldpolitiek, diplomatie en globalisering, maar het fundament van onze internationale blik ligt dieper. Het is verankerd in het sociaal-liberale streven naar de vrijheid van het individu, ongeacht waar dit individu leeft. De mens is een sociaal wezen, dat leeft in onderlinge afhankelijkheid van anderen. De overtuiging dat iedereen, waar ook ter wereld, vrij moet (kunnen) zijn, is waarom sociaal-liberalen over grenzen heen kijken, en roept iedereen op tot het hebben van een open houding. In dit eerste deel bespreken we de uitgangspunten en consequenties van internationaal denken en handelen voor het individu.

**Denken**

Ons streven naar vrijheid voor iedereen, waar iemand ook leeft, komt voort uit drie belangrijke principes van sociaal-liberalen: ieder mensenleven is evenveel waard, je moet andere mensen gunnen wat je jezelf gunt en we zijn op aarde allemaal onlosmakelijk met elkaar verbonden. Dit zijn de meest basale redenen waarom we internationaal denken. Vanuit deze principes van morele gelijkwaardigheid, wederkerigheid en lotsverbondenheid komen we tot een handelingsperspectief, namelijk een open houding. Waar denken en handelen samenkomen ontstaan ook altijd spanningsvelden. We

bespreken een paar van deze spanningsvelden die voor ons symbolisch zijn voor de richtingwijzer *denk en handel internationaal*.

*Morele gelijkwaardigheid*

Als sociaal-liberalen vinden wij dat iedereen met dezelfde morele rechten wordt geboren, en dat ieder individu het recht heeft een invulling te geven aan (een idee van) het goede leven. Deze ingeboren rechten zijn niet alleen voorbehouden aan hen die 'aan de goede kant van de streep' geboren zijn, maar aan alle mensen. Dat noemen we 'universeel'. We vinden dit omdat we denken dat iemand niet voor iemand anders kan bepalen wat goed is en wat fout; en evenmin wat een ander bijgevolg zou moeten doen, willen of laten. Niemand heeft de waarheid in pacht. Dit vertrekpunt wijst ons op ieders gedeelde menselijkheid, en daaruit komt de overtuiging dat iedereen vrij moet zijn de eigen keuzes te maken.[24]

Sociaal-liberalen streven naar 'vrijheid in verbondenheid'. Dit is gebaseerd op zowel de nadruk die gelegd wordt op de mens als sociaal wezen, als op de overtuiging dat de meeste vrije individuen automatisch verbinding zoeken met anderen.[25]

24 Dat niemand de waarheid in pacht heeft, betekent nog niet dat 'de waarheid niet bestaat' en daarover niet gediscussieerd hoeft te worden. Het leidt wel tot de conclusie dat de beste samenleving er een is waar mensen in vrijheid en zonder geweld met elkaar van mening verschillen en discussiëren over wat 'waar' en 'goed' is. In die samenleving mogen (en niet zelden: moeten) we onze eigen overtuiging wel degelijk uitdragen; en dan met het besef dat we niet van het onbetwistbare eigen gelijk mogen uitgaan. Voor meer hierover, lees: 'Vertrouw op de eigen kracht van mensen', VMS / Permanente Programmacommissie D66, 2009.

25 Overigens heeft eenieder uiteraard de principiële vrijheid om dat niet te doen. Dit heeft doorgaans echter wel gevolgen, die men dan ook moet accepteren.

Vrijheid leidt in onze zienswijze tot verbondenheid. 'Vrijheid' heeft voor sociaal-liberalen een brede betekenis. Sommige liberale denkers definiëren vrijheid als het recht van het individu om zijn of haar eigen leven te leiden zonder bemoeienis van anderen. Dit is de zogeheten 'negatieve' vrijheid. In het sociaal-liberalisme is echter de zogeheten 'positieve' vrijheid[26] net zo belangrijk: de vrijheid die ontstaat doordat het individu in staat is zijn potentie te ontwikkelen. Morele gelijkwaardigheid, en het daaruit volgende streven naar (negatieve en positieve) vrijheid en zelfbeschikking van allen, vormt de grond voor ons internationale denken en handelen. Immers, iedereen, binnen of buiten Nederland, moet de mogelijkheid hebben zijn of haar geluk op de eigen manier na te jagen. We vinden dat anderen de verantwoordelijkheid hebben daarbij te helpen als dat niet op eigen kracht lukt.

In het najagen van dit geluk en het streven naar vrijheid voor allen ligt wel een spanningsveld: iedereen mag gelijke rechten hebben, maar dat betekent niet dat we ons met eenieder even verbonden zullen voelen. Zo voelen veel Nederlanders zich meer verbonden met Belgen dan met mensen uit Swaziland. De mens heeft in zijn zoektocht naar geluk een aangeboren neiging om zich te onderscheiden van een ander. Om orde aan te brengen in een onoverzichtelijke wereld trekt hij grenzen en heeft hij de neiging zich thuis te voelen bij een specifieke groep mensen. Iedereen moet het recht hebben zich te wortelen in een bepaalde plaats, en de bijbehorende manier van leven als

26 De begrippen 'positieve' en 'negatieve' vrijheid zijn bekend geworden door Isaiah Berlin, in het essay 'Two concepts of liberty' uit 1958.

waardevol te zien en te ervaren. Deze focus op het eigene, het particuliere, is aan de mens eigen. Met het sociaal-liberale ideaal van vrijheid in verbondenheid moet ook het besef komen dat de verbondenheid van een mens met de een groter kan zijn dan met de ander. Dat alle mensen gelijke rechten hebben, doet daar niets aan af. Er zit een constant spanningsveld in ons gedachtegoed tussen het universele en het particuliere. De frase *denk en handel internationaal* leidt niet tot een ontkenning daarvan. In tegendeel: het moet juist steeds weer worden verkend, onderzocht en bevraagd. De menselijke voorliefde voor het eigene moet in overeenstemming worden gebracht met de gelijkwaardigheid van allen.

*Wederkerigheid*

De vrijheid van zelfbeschikking kan alleen leiden tot rechtvaardige uitkomsten wanneer er sprake is van gelijke kansen. Uiteindelijk moeten talent, inzet en lukrake pech of geluk de enige factoren zijn die het succes van het individu bepalen. En niet je afkomst, het land waar je geboren bent, religie of de rijkdom, positie of opleiding van je ouders. Het streven naar gelijke kansen vindt een uiting in het principe van wederkerigheid, vaak verwoord in de stelregel 'wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet'. Wederkerigheid als principe is een logisch gevolg van de stelling dat mensen gelijke fundamentele rechten hebben. Immers, als alle mensen evenveel waard zijn, moet je hen behandelen zoals je zelf behandeld wilt worden. En daar komt uit voort dat je anderen de vrijheden (en kansen) gunt die je zelf ook geniet. Dit leidt tot een (morele, niet juridische) verplichting je de inspanning te getroosten

die nodig is voor andermans vrijheid, zoals je ook zou willen dat een ander zich, zowel in woorden als in daden, voor jou zou inspannen, mocht dat nodig zijn. Zoals gezegd: sociaal-liberalen streven naar een wereld met individuele vrijheid voor iedereen, waar dan ook. Het principe van wederkerigheid is een manier om aan die internationale houding uiting te geven. Dat in sommige landen en door sommige groepen religie, cultuur of afkomst gebruikt worden om bepaalde mensen rechten te onthouden, is niet te rechtvaardigen. Iedereen heeft recht op een gezond en volwaardig leven en op rechtvaardige behandeling door de overheid en door anderen.

"Iedereen heeft recht op een zo gezond mogelijk en volwaardig leven en op rechtvaardige behandeling door de overheid en door anderen."

Er zit zowel een element van onbaatzuchtigheid, als van eigenbelang in wederkerigheid. Het werkt goed om wederzijds vertrouwen te bouwen en langetermijnverplichtingen aan te gaan. Immers, op basis van wederkerigheid mag je er op rekenen dat anderen jou behandelen zoals ze zelf behandeld willen worden in vergelijkbare situaties. Wederkerigheid biedt op die manier een stimulans voor samenwerking en het houden aan wederzijdse afspraken. Het wordt daarom ook gezien als een fundamenteel principe voor interactie tussen staten om op effectieve wijze crises te beheersen. Het is vanuit het

doel van vrijheid voor iedereen, en de daaruit voortvloeiende wederkerigheid, dat sociaal-liberalen streven naar een op afspraken gebaseerde internationale rechtsorde.

*Lotsverbondenheid*

Vanuit het idee van morele gelijkwaardigheid en het principe van wederkerigheid ontstaat een besef van gedeelde verantwoordelijkheid: 'we're all in this together'. Voor sociaal-liberalen staan weliswaar het individu en de individuele vrijheid en verantwoordelijkheid centraal, maar dit gaat altijd uit van het besef dat individuen geen eilanden zijn; ze zijn verbonden met anderen. Dit geldt ook voor mensen die je niet kent, voor mensen aan de andere kant van de wereld en voor (individuen in) andere landen. Dit gevoel van lotsverbondenheid met alle mensen wordt ook wel een universalistische kijk op de mens genoemd. Je richt je meer op wat mensen bindt dan op wat hen onderscheidt. Het sociaal-liberale streven naar vrijheid voor alle individuen is hier onlosmakelijk mee verbonden.

Maar niet alleen dat. In een globaliserende wereld hebben gebeurtenissen in Nederland gevolgen elders en andersom. Een korte blik op wereldomvattende problematiek doet direct inzien hoezeer het lot van mensen in Nederland en Europa verbonden is met mensen aan de andere kant van de wereld. Klimaat, intercontinentale migratie, grondstoffenschaarste of terrorisme zijn allemaal verschijnselen waarvan zowel de oorzaak, als de gevolgen zo groot en veelomvattend zijn dat we gedwongen worden ons rekenschap te geven van de buitenwereld. Lotsverbondenheid is reëel en niet te ontkennen,

en het is de belangrijkste reden voor sociaal-liberalen om altijd te zoeken naar oplossingen voor politieke en bestuurlijke uitdagingen die zoveel mogelijk allesomvattend zijn en verder strekken dan de eigen leefomgeving.[27]

Op papier spreekt dit voor zichzelf, maar in de praktijk is deze lotsverbondenheid lang niet altijd vanzelfsprekend. Dit heeft onder meer te maken met hoe mensen hun identiteit vormen. Met wie vóelt iemand zich verbonden? Dat is minder eenduidig dan het soms lijkt. Het sociaal-liberalisme ziet het individu als een complex van meerdere identiteiten. Mensen zijn meer dan alleen een etniciteit, geslacht, geloof, ras, of de som daarvan. Ook ervaringen opgedaan tijdens het leven vormen wie we zijn. Juist de gelaagdheid van identiteiten kan een enorme dynamiek geven in het leven van mensen. Vanuit de nadruk op meervoudige identiteiten van mensen kan men ook inzien dat bijvoorbeeld een atheïst zich verbonden kan voelen met een strenggelovige, doordat ze allebei vader zijn, of voetballiefhebber, of uit hetzelfde land komen. Door deze gelaagdheid bij de ander te erkennen, ontstaat er ruimte voor een besef van lotsverbondenheid – hoe anders we ook zijn. Vanuit het veelzijdige beeld van hoe mensen in elkaar zitten, is het bijna vanzelfsprekend dat we onszelf voorhouden: *denk en handel internationaal*.

27 Dit betekent ook dat oplossingen toekomstvast moeten zijn, want er bestaat ook een lotsverbondenheid met toekomstige generaties. Voor meer hierover, lees: 'Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving' (VMS, 2013).

## Handelen

*Een open houding*

Een goede manier om uiting te geven aan morele gelijkwaardigheid, wederkerigheid en lotsverbondenheid is een open houding, waarin de nadruk ligt op wat mensen verbindt, ondanks de verschillen tussen mensen en de afstanden en grenzen die ze ervaren. Dit betekent: waarnemen zonder direct een oordeel te uiten (wat iets anders is dan het niet hebben van een oordeel!). Een belangrijk element van een open houding is nieuwsgierigheid naar de buitenwereld. Deze nieuwsgierigheid wordt gevoed door het besef dat zaken vaak niet zijn zoals ze zich in eerste instantie aan ons voordoen, en leidt tot het openstaan voor informatie die de eigen opvattingen kan tegenspreken. Bij een open houding hoort het besef blinde vlekken te hebben, net als anderen, en daarmee rekening te houden. Door dit te doen, kunnen mensen zich verplaatsen in een ander (wat hoort bij wederkerigheid), waardoor lotsverbondenheid kan worden ervaren. Het vermogen om zich te verplaatsen in een ander, empathie, helpt een mens om anderen te begrijpen. Het is essentieel voor het (kunnen) hebben van een open houding. Een gebrek aan empathie leidt niet zelden tot (mogelijk onnodige) meningsverschillen en (dus vermijdbare) conflicten. Nieuwsgierigheid en inlevingsvermogen zijn de instrumenten voor een open houding.

De richtingwijzer *denk en handel internationaal* biedt geen hapklare brokken of ondubbelzinnige voorschriften om met ingewikkelde internationale kwesties om te gaan. Wel biedt het begrippen waarmee ieder voor zichzelf een weg kan zien te vinden. Je bewust zijn van de complexiteit van de wereld,

maar er toch met een open blik naar kijken, is essentieel voor internationaal denken en handelen. Een open houding betekent niet dat je doet alsof er geen conflicten en verschillen zijn tussen mensen, of dat grenzen en afstanden niet bestaan. Het legt mensen wel de verantwoordelijkheid op om deze conflicten, verschillen, grenzen of afstanden niet te groot en onveranderlijk te maken. Hieruit volgt direct de persoonlijke opdracht om voortdurend af te wegen of we 'omstander met open blik' blijven, of dat we (pleiten voor) ingrijpen.

Een manier waarop een open houding vorm krijgt, is de vraag te stellen wat de gevolgen zijn van de eigen daden voor anderen. Deze vraag biedt inzicht en perspectief op grote internationale kwesties die anders voor je verborgen zouden blijven. Denk bijvoorbeeld aan internationale migratie: het wordt vaak bekeken als een natuurkracht die onveranderlijk is, en waar 'wij' geen aandeel in hebben. Met een open houding is onze eerste vraag niet 'Wat doen we eraan?', maar 'Waarom zijn de dingen zoals ze zijn?'. Niet om de gevonden verklaring te gebruiken als vergoelijking, maar om – indien gewenst en nodig – tot betere oplossingen te komen. Het is goed om bijvoorbeeld een thema als migratie vanuit wederkerigheid en lotsverbondenheid naar de situatie te kijken. Ten eerste blijkt uit een open internationale blik op migratiestromen dat migratie van mensen ten zuiden van de Sahara náár de Europese Unie (EU) eerder uitzondering dan regel is, en dat de massaliteit ook maar zeer relatief is. Verder zien we dat de vluchtelingen in hun land van herkomst niet alleen veel minder vrijheid genieten, maar ook dat een deel van die onvrijheid ontstaat door beperkingen en regels waaraan de EU meewerkt. Het internationale handelssysteem zorgt vaak

voor eenzijdige gerichtheid op productie van grondstoffen. Mede door 'fort Europa' wordt het mensen in Afrikaanse landen moeilijk gemaakt een sterke en evenwichtige lokale economie te ontwikkelen, waardoor velen wegtrekken op zoek naar meer levenskansen.

Door een open houding komt ook het besef dat wij niet alleen anderen actief willen beïnvloeden, maar dat wij ook als vanzelfsprekend aangesproken kunnen worden op onze invloed op de ander. Dit is heel helder het geval bij problematiek rond milieu en klimaat. Nederlanders gebruiken 'vijf keer Nederland' om in hun behoeften te voorzien. Als iedereen zou leven zoals wij hebben we vijf werelden nodig.[28] Om voor iedereen welvaart mogelijk te maken, moeten wij onze afdruk terugdringen. Door inlevingsvermogen en wederkerigheid krijg je zo een ander beeld van internationale problematiek. Uit internationaal denken volgt dan vaak vanzelf internationaal handelen.

*Een open houding dichtbij huis*

De open houding van internationaal denken en handelen opent de wereld voor ons en geeft ons de mogelijkheid om onze leef- en denkwereld te verbreden – zonder er ook maar een meter voor te hoeven reizen.[29] Hier staat wel tegenover dat een open houding een voortdurende oefening is in evenwichtskunst.

28 Er is nog veel discussie over het precies vaststellen van een ecologische voetafdruk. Of het precieze getal hier nu 4, 5 of 6 moet zijn, is niet relevant voor het punt dat hier gemaakt wordt.

29 Overigens, je hoeft niet van reizen te houden om toch de open houding te hebben die we hier propageren. Het is goed mogelijk om het reizen maar ongemakkelijk en gedoe te vinden, en toch een open houding te hebben ten opzichte van verschillen en zaken die 'anders' zijn. En net zo goed is het denkbaar dat mensen de hele wereld afreizen en er toch een gesloten wereldbeeld op na houden.

Het hebben van een open houding klinkt in eerste instantie namelijk misschien gemakkelijk, maar bij nadere bestudering zadelt dit een persoon met lastige afwegingen op. Het stelt ons bijvoorbeeld bloot aan (interactie met) andersdenkenden. Aan de ene kant streven wij naar vrijheid voor eenieder om de eigen visie op het goede leven te formuleren. Tegelijkertijd zijn wij ook overtuigd van ons eigen sociaal-liberale gedachtegoed. Deze spanning tussen vrijheid en overtuiging zien we regelmatig binnen Nederland (zowel met xenofobische als met fundamentalistische religieuze tendensen). Op internationale schaal zijn de verschillen zeker zo groot, en daarbij is de machts- en invloedsvraag veel pregnanter. Dit leidt uiteindelijk tot vragen over ingrijpen in andere landen – daarover meer in deel III van dit essay.

Internationale kwesties zijn vaak te groot en complex om volledig te bevatten, laat staan om er als individu direct invloed op te hebben. Maar de gedachten achter deze richtingwijzer gaan over meer dan alleen het terrein van de internationale politiek. Het is een oproep aan mensen om over de eigen grenzen heen te kijken. Dit hoeven niet per se landsgrenzen te zijn, maar kunnen ook gemeente- of zelfs wijkgrenzen zijn. De open houding die verbonden is met het credo *denk en handel internationaal* brengt ook onvermijdelijk verplichtingen met zich mee. Bijvoorbeeld de verplichting je te verplaatsen in een ander. Maar ook meer specifiek moeten we bijvoorbeeld een evenwicht vinden tussen de opvatting dat vluchtelingen een betere toekomst verdienen en daar daadwerkelijk in het dagelijkse leven iets aan willen doen. Of tussen rekening houden met een ander en tegelijkertijd je eigen belang in het

oog houden. Ook is het mogelijk om in theorie alle culturen gelijk te willen behandelen en het toch lastig te vinden als je beste vriend zijn pasgeboren zoon laat besnijden. En hoe gaan we om met de kritiek van een vriend dat je je tienerdochter 's nachts over straat laat gaan? Een open houding leidt ertoe dat je de gevolgen van je daden voor een ander ten volle in acht neemt. Bij het behartigen van de eigen belangen moeten we ons afvragen: 'Is dit wat ik wil, inclusief de gevolgen van mijn keuzes voor anderen?'

"Nieuwsgierigheid en inlevingsvermogen zijn de instrumenten voor een open houding."

Het levensgevoel dat verbonden is aan een internationale blik kan ook weleens uit de bocht vliegen. In zo'n geval sluit men dan paradoxaal genoeg de blik; iemand omarmt bijvoorbeeld hartstochtelijk het vreemde in het buitenland terwijl het eigene wordt afgezworen als kleinburgerlijk, achterlijk of overdreven nostalgisch. Dan weet iemand wel precies de weg te vinden in de achterafstraatjes van Hongkong, of geniet van het landelijke leven en de folklore in Frankrijk of Italië, maar haalt de neus op voor gebruiken of denkbeelden die buiten de eigen vriendenkring leven omdat 'men toch echt geen yup, boer of stedeling is'. Het streven een wereldburger te zijn, vraagt niet om afstand te nemen van de eigen herkomst. Of anders geformuleerd: een voorliefde voor het vreemde hoeft helemaal niet te leiden tot een afkeer van het eigene.

En toch bestaat er altijd spanning tussen ver weg en dichtbij. Hoe maak je een keuze hiertussen? In een wereld van eindige middelen moeten we kiezen waar we tijd, geld en energie in stoppen. Hoe maken we als sociaal-liberalen een bewuste afweging tussen investeren in het geven van kansen aan een pasgeboren kind in Afrika versus het (op absolute schaal vele malen hogere bedrag) investeren in de arbeidskansen van iemand van 55 jaar in de bijstand in Nederland? En wanneer (als ooit?) zeggen we tegen een kansarm kind in India: 'Jouw land is nu zo rijk, de welvarende middenklasse in jouw land moet nu maar voor jou opkomen'? Ondanks de focus op de effectiviteit in het maatschappelijke debat over ontwikkelingssamenwerking gaan er wezenlijke morele vragen onder schuil. Hoewel sociaal-liberalen in principe geen onderscheid maken tussen verschillende plaatsen waar grote armoede heerst, of waar mensenrechten worden geschonden, is het toch eigen aan de mens om solidariteit te voelen met mensen die op welke manier dan ook dichter bij ons staan. Dit heeft iets arbitrairs, maar is daardoor niet minder reëel. Een open houding kan echter wel dienen als tegengif tegen een te grote vooringenomenheid. De in deze tekst geuite gedachten over morele gelijkwaardigheid, wederkerigheid en lotsverbondenheid dragen geen vooraf gegeven antwoorden aan. Ze bieden wel houvast en een referentiekader om dit soort kwesties allereerst te agenderen, en er vervolgens een positie in in te nemen. Het moge duidelijk zijn: *denk en handel internationaal* geeft vooral uitdrukking aan een uitdaging, niet aan een oplossing.

Houd een open geest, denk groots, en handel daar waar je daden de grootste gevolgen kunnen hebben, zo nodig dicht bij huis. Door een open houding na te streven, wordt een wereld versterkt waarin gedeelde menselijkheid, wederkerigheid en lotsverbondenheid centraal staan. Daar worden niet alleen mensen hier en nabij beter van, maar ook mensen elders. Door bijvoorbeeld te bekijken hoe in Denemarken sociale zekerheidsvragen worden beantwoord, kunnen wij ons voordeel doen. En doordat Nederland voorloopt met wetgeving rondom het huwelijk voor mensen van gelijk geslacht hebben we invloed op mensen en landen over de hele wereld.

"Door een open houding na te streven, wordt een wereld versterkt waarin gedeelde menselijkheid, wederkerigheid en lotsverbondenheid centraal staan."

In dit eerste deel hebben we beschreven wat de fundamenten zijn onder de overtuigingen, vanuit individueel perspectief, die ten grondslag liggen aan internationaal denken en handelen. In het volgende deel kijken we vooral naar wat deze houding betekent voor groepen en gemeenschappen. Ook in het niet-statelijke internationale domein is het voortdurend schipperen en niet zelden kiezen tussen twee kwaden. Wat brengt een sociaal-liberale invulling van *denk en handel internationaal* in dat geval aan invalshoeken en inzichten?

# Deel 2: Internationaal denken en handelen en het maatschappelijke domein

De wereld van vandaag wordt gekenmerkt door ontelbare internationale verbindingen tussen mensen. Als mensen onderling internationaal denken en handelen, komen ze in contact met anderen; met gelijkgestemden en met andersdenkenden. Of het nu gaat om een studentenuitwisseling, een internationaal opererend klein bedrijf of een wereldwijde web community: een open houding krijgt pas betekenis wanneer deze getest wordt in de omgang met anderen, in het maatschappelijke domein van mensen onderling. Door de interactie kan wederzijds begrip ontstaan.[30] De verkenning van, en de confrontatie tussen, verschillende visies komt het creatief potentieel van mensen ten goede, en vormt zo een belangrijke voorwaarde voor individuele vrijheid. Het zijn mensen onderling die met elkaar de afwegingen en dilemma's moeten bespreken, zoals die in het eerste deel zijn beschreven.

In het vorige deel is beschreven waarom *denk en handel internationaal* een typisch sociaal-liberale richtingwijzer is. Omdat we morele gelijkwaardigheid, wederkerigheid en lotsverbondenheid zo belangrijk vinden, streven we naar individuele vrijheid van allen, ongeacht waar men woont. Dit streven we na door een open houding aan te nemen. Een groot

30 Het is evident dat uit verschillen en interactie met andersdenkenden ook conflicten kunnen ontstaan, dat is eerder in deze tekst al benoemd. Hier leggen we bewust de nadruk op het andere perspectief.

deel van het internationale verkeer vindt plaats tussen mensen, bedrijven en niet-gouvernementele organisaties (ngo's). In dit deel bespreken we wat een open houding betekent wanneer je spreekt vanuit deze actoren. Het laatste deel van dit essay gaat in internationale denken en handelen vanuit een vierde en zeer bepalende actor: de staat.

## Denken

*Een gesprek over internationaal denken en handelen*

Een open houding leidt in de praktijk, zoals we in het vorige deel al zagen, tot spanningsvelden. Het gesprek hierover moet in eerste instantie in het maatschappelijke domein gevoerd worden. Dat kan niet zonder dat mensen individueel en in gelijkwaardigheid opkomen voor de eigen overtuigingen. Een ontmoeting met iemand met bijvoorbeeld een andere afkomst, opvoeding, levensinstelling of geloofsrichting brengt mensen in aanraking met andere ideeën over wat goed en normaal is. Men begeeft zich in het moeilijke spanningsveld van de eigen overtuigingen en die van anderen. Voor sociaal-liberalen heeft, zoals gezegd, iedereen het recht een eigen invulling te geven aan het idee van een goed leven. Maar het uitgangspunt dat 'niemand de waarheid in pacht heeft' mag geen reden zijn om niet de eigen overtuigingen te verdedigen. Integendeel, men kan staan voor de eigen waarden en ideeën, en toch bereid zijn om de inzichten van anderen mee te nemen of toe te geven dat iets wellicht anders zou kunnen. Accepteren dat men het mogelijk fout zou kunnen hebben, is echter niet hetzelfde als er zeker van zijn dat men het al mis heeft. Dit geldt net zozeer voor binnenlandse maatschappelijke kwesties, als voor een standpuntbepaling in het internationale speelveld.

Het primaat voor het nemen van beslissingen in interstatelijke vraagstukken ligt vanzelfsprekend bij de politiek[31]. En politici – de mensen – zijn onderdeel van het domein van 'mensen onderling'. Het is in dit maatschappelijke domein dat beslissingen draagvlak en legitimiteit krijgen. Of het nu gaat over het toelaten van Polen, Roemenen of Bulgaren tot de Nederlandse arbeidsmarkt, over de reactie op privacyschendingen in Nederland door buitenlandse diensten, of over gewapend ingrijpen in een ander land: hoe sterker mensen onderling zich uitspreken, des te groter wordt de druk op een regering om hier iets mee te doen. De mate waarin een regering gevoelens uit de maatschappij overneemt kan verschillen; voor liberalen kunnen standpunten in principe alleen vanuit de bevolking ontstaan, en niet in eerste instantie door de overheid worden voorgeschreven. Deze constatering legt een grote verantwoordelijkheid bij mensen onderling om het gesprek met elkaar aan te gaan. Politieke en maatschappelijke leiders en organisaties hebben ook een rol; niet zozeer voorschrijvend, maar wel als voortrekker, als voorbeeld en om de signalen uit de maatschappij op te pikken. Een overheid kan vanuit liberaal perspectief nooit de doorslaggevende kracht zijn in een debat. Maar sociaal-liberale politici – dus: individuele burgers, verenigd in een politieke vereniging – moeten dit wel degelijk zijn.

31 Er bestaat een wezenlijk onderscheid tussen de 'politiek' en de 'overheid'. In het dagelijkse taalgebruik worden dezen weleens op één hoop gegooid. De politiek, dat zijn in principe burgers die werken om het openbaar bestuur te beïnvloeden. De overheid, dat zijn de verzamelde instanties van de staat, die uitvoering geven aan het openbaar bestuur.

*Mensen onderling: groep, volk? Begin bij het individu!*

Het sociaal-liberalisme streeft naar vrije individuen die in verbondenheid leven. Iedere gedachte over internationale verhoudingen begint voor ons daarmee. Tegelijkertijd is het onderwerp van veel bespiegelingen in internationale context vaak juist een volk – een groep mensen dus. Een volk wordt vaak gezien als iets organisch. Er wordt over gesproken alsof het een lichaam is, waaraan alle samenstellende delen ondergeschikt zijn. Die zienswijze staat lijnrecht tegenover de centrale uitgangspunten van het sociaal-liberalisme. Ons internationale denken en handelen start bij individuen, niet bij volken of naties. Aan de natie werd en wordt in onze ogen te veel toegeschreven.[32]

Het klassieke idee van de natie botst bovendien met het sociaal-liberalisme. Zij staat in dat idee namelijk boven het individu, dat zich naar de natie heeft te conformeren. Waar voor conservatieve natiestaatdenkers ('de natie is leidend') en globaliseringadepten ('grenzen bestaan niet') de wereld er eenvoudig uitziet, is dat voor sociaal-liberalen anders. Zoals eerder in dit essay beschreven, erkent de sociaal-liberaal verschillen tussen mensen, en erkent hij dat grenzen

32 Het is overigens nuttig om te realiseren dat naties, en het begrip van wat een natie behelst, steeds veranderen. De gemiddelde Nederlander uit de jaren vijftig van de 20e eeuw zou zich slechts met moeite herkennen in het vroeg-21e-eeuwse Nederlandse zelfbeeld. Daarnaast zijn naties voor een groot deel 'uitgevonden' in de 19e eeuw, toen regeringen en maatschappelijke elites door o.a. taalpolitiek, onderwijs en dienstplicht een uniformerend beeld creëerden van naties, in een tijd dat de meeste mensen zich vooral identificeerden met hun stad, dorp of regio. Naties zijn dus niet onvermijdelijke 'natuurlijke' verschijnselen. Hoe reëel het bestaan van naties tegenwoordig ook is, het feit dat ze ooit actief 'gemaakt' zijn, doet inzien dat ze niet de enige manier zijn om uiting te geven aan verbinding tussen mensen. Zoals eerder in het essay vermeld: 'Mensen zijn meer dan alleen een etniciteit, geslacht, geloof, ras, of de som daarvan.'

en afstanden reëel zijn. Het is voor ons dus ook niet zo dat natiestaten in de moderne wereld irrelevant zijn geworden. Wel is het zo dat individuen altijd meervoudige identiteiten hebben. Dit brengt met zich mee dat individuen volgens ons moeten kunnen toetreden tot 'andere' gemeenschappen, zich over grenzen verbonden moeten kunnen voelen, en zeker niet beperkt moeten worden tot de 'eigen' natie. 'Vrijheid in verbondenheid' is iets wezenlijk anders dan 'vrijheid in gebondenheid'. Daarom streeft het sociaal-liberalisme ernaar verschillen en grenzen te overbruggen, vanuit de overtuiging dat de vrijheid van het individu het hoogste goed is. Internationaal denken en handelen dient als een herinnering voor (sociaal-)liberalen om hiervoor te waken: de vrijheid van het individu moet leidend zijn.

## Handelen

*Internationaal handelen: individuen en organisaties*

Aan een maatschappelijk gesprek over internationale kwesties moet gevolg kunnen worden gegeven. Dat gebeurt vaak tussen individuen en niet-statelijke organisaties – tussen mensen onderling dus – en op vele verschillende manieren. Van internationale web communities en ngo's tot sportkoepels en grote multinationals. We zien dat internationaal handelen een heel ander karakter heeft gekregen in de afgelopen decennia; het maatschappelijke domein van 'mensen onderling' heeft vandaag de dag een heel andere rol dan pakweg vijftig jaar geleden. Moderne, grote, niet-statelijke organisatievormen hebben over het algemeen een grensoverschrijdend karakter. Er bestaat in de niet-statelijke sfeer geen strikte tweedeling

meer tussen nationaal en internationaal. We zien dat mensen zich steeds meer organiseren rondom gedeelde belangen en waarden, waarin het wat steeds belangrijker wordt dan het waar. In het oog springende voorbeelden hiervan zijn organisaties als Amnesty International, Plan International of Greenpeace. Deze organisaties worden voornamelijk gevoed doordat mensen, waar ook ter wereld, zich verbinden aan hen. Dat geeft ze gewicht en een stem in de internationale arena. Dit is volstrekt nieuw in de wereldgeschiedenis. Veel van dit soort niet-statelijke organisaties zijn niet primair politiek van aard. Maar het illustreert wel de manier waarop deze organisaties in de huidige tijd goede manieren vormen voor individuen om een gevoel van internationaal (al dan niet sociaal-liberaal) engagement te kanaliseren.



"Ons internationale denken en handelen start bij individuen, niet bij volken of naties."

Een sociaal-liberale invulling van *denk en handel internationaal* is dan ook precies deze: vanuit en door verbondenheid van individuen kan de individuele vrijheid van allen worden nagestreefd en bevorderd. We zien dat organisaties van verschillende aard en schaal zich kunnen verenigen achter een gezamenlijk doel. Te denken valt aan een grote internationale samenwerking voor vaccinaties, die bestaat uit de Wereldgezondheidsorganisatie, diverse staten, *civil society*-organisaties en een liefdadigheidsorganisatie. Ook

voor abstractere politieke doelen vinden mensen elkaar op internationaal vlak, vaak via informele netwerken en het internet. Een voorbeeld daarvan zijn websites met online petities die de druk op overheden en bedrijven hoog houden om zich maatschappelijk verantwoord op te stellen.

Ondanks deze goede voorbeelden is lang niet elke internationale organisatie goed nieuws voor de wereld in het algemeen en de individuele vrijheid in het bijzonder. Het meest in het oog springen de internationale fundamentalistische terreurorganisaties die zich niets aantrekken van grenzen, en wereldwijde netwerken benutten om een staat van onvrijheid te creëren die lijnrecht ingaat tegen alles waar het sociaal-liberalisme naar streeft. Ook zij denken en handelen internationaal, juist met het streven om hun visie op het goede leven aan andere individuen op te leggen, desnoods met geweld. De uitdagingen die dit soort organisaties stelt aan ons ideaal van persoonlijke vrijheid kunnen voor een belangrijk deel tegemoet getreden worden door staten (zie deel III van dit essay). Maar dat begint met een maatschappelijk tegengeluid, vanuit mensen onderling.

*Internationaal handelen: bedrijven*

Materiële welvaart verschaft de middelen om randvoorwaarden voor persoonlijke vrijheid te waarborgen. Nederland is een handelsland, met een sterke internationale oriëntatie en met een economie gebaseerd op export. Maar ook als dat niet het geval zou zijn, zou nog steeds een van de sociaal-liberale richtingwijzers zijn: *denk en handel internationaal*. Immers,

internationale handel is een uitstekende manier om materiële welvaart te genereren en te delen. In de afgelopen honderdvijftig jaar heeft het internationale handelsverkeer tot een ongekende welvaartsgroei geleid. Nog nooit was de wereldbevolking zo weldoorvoed, zo gezond en zo hoog opgeleid als nu, en dat is voor een deel te danken aan de internationale handel. In het ideale geval brengen bedrijven welvaart van het ene naar het andere land, en omgekeerd. Wanneer een Nederlands bedrijf een fabriek opzet in bijvoorbeeld Vietnam wordt daar werkgelegenheid gecreëerd.[33] Met behulp van het salaris kunnen gezinnen leven en kinderen naar school, en kan de samenleving verder ontwikkeld worden. Tegelijkertijd levert het in Nederland welvaart op omdat de Vietnamese fabriek gebruikmaakt van Nederlandse know-how en apparatuur. Daarnaast kunnen op deze manier producten goedkoper gefabriceerd worden dan wanneer ze in een westers land zouden zijn geproduceerd.



> "Eerlijke vrije handel is een toegepaste uiting van wederkerigheid en draagt bij aan gelijke kansen voor allen."

In een tijd van groeiend protest tegen globalisering en internationaal opererende bedrijven is het belangrijk om ook de positieve kanten van internationale handel te blijven erkennen en de ruimte te geven. Eerlijke vrije handel is een

33 Hierbij is het goed om te weten dat de overgrote meerderheid van Nederlandse exporterende bedrijven tot het midden- en kleinbedrijf behoort. Wel bedraagt het aandeel van grootbedrijven zo'n 40% van de totale export. Het beeld van een volledig door grootbedrijven gedomineerde import en export is niettemin incorrect (gegevens: CBS, 2009).

toegepaste uiting van ons principe van wederkerigheid en draagt bij aan gelijke kansen voor allen. En, mits aan elementaire randvoorwaarden[34] wordt voldaan, bevordert het de materiële vermogens van beide handelende partijen.

Dat wil niet zeggen dat elk internationaal opererend bedrijf goed nieuws is voor de vrijheid van mensen over de hele wereld. Grote agrotechnische bedrijven krijgen bijvoorbeeld veel kritiek op de manier waarop zij omgaan met intellectueel eigendom, op de invloed die zij uitoefenen op de totstandkoming van internationale verdragen, en op de door hen geproduceerde bestrijdingsmiddelen die de biodiversiteit zouden bedreigen. Aan de andere kant is het wereldvoedselprobleem mede dankzij de geïndustrialiseerde landbouw en de daarbij behorende grote bedrijven kleiner dan ooit. Ook hier zien we een spanningsveld; het evenwicht is niet eenduidig te vinden. Immers, hoewel sociaal-liberalen internationalisering omarmen en de goede kanten zien van globalisering moeten wij ook oog hebben voor de negatieve effecten ervan.

Een sleutel ligt bij internationaal denkende en handelende mensen in beide landen. Mensen in bijvoorbeeld Nigeria en Bangladesh kunnen inzichtelijk maken wat er gebeurt tijdens oliewinning of in kledingfabrieken. Zo krijgen Nederlanders die ervoor open staan inzicht in de omstandigheden die de betreffende partijen creëren, en kunnen ze hiernaar handelen.

34 Bijvoorbeeld het slechten van handelsbarrières, het afdwingen van markttransparantie, en een toegankelijke kredietvoorziening voor startende ondernemingen.

Soms kan dit inzicht direct vertaald worden naar de keuze om bepaalde kleding wel of niet te kopen. Soms gaat dit meer indirect door reputaties of bijvoorbeeld demonstraties om pensioenfondsen en banken ervan te overtuigen bepaalde investeringen niet meer te doen. Op deze manier wordt ander gedrag bij bedrijven afgedwongen.

Er ligt ook een belangrijke rol bij staten. Soms zijn de omstandigheden niet zodanig dat individuen de gevolgen van het handelen van bedrijven inzichtelijk kunnen maken. Dan hebben staten een verantwoordelijkheid. Om tegenmacht te organiseren dragen individuen en groepen een (groot) deel van hun zeggenschap over aan een andere autoriteit of vertegenwoordiging. Dit kan een lobbygroep of vakbond zijn, maar op het internationale platform is dit meestal de staat. Staten moeten ervoor zorgen dat (grote, multinationale) private organisaties zich houden aan de regels, en dat de regels bijdragen aan individuele vrijheid. Zij moeten zorgen voor keuzevrijheid en regelgeving die gehandhaafd wordt. Echte keuzevrijheid vraagt om volledige informatie. Omdat grote bedrijven opereren in meerdere landen moeten staten aandringen op internationale samenwerking en internationale afspraken. Informatie over productieprocessen in de complete keten maakt het voor consumenten mogelijk om hun lotsverbondenheid met andere landen om te zetten in gedrag. In internationale context is het moeilijk met wetgeving moreel gedrag af te dwingen bij bedrijven.[35] Transparantie is wel vaak mogelijk. Openbaar inzicht over productieprocessen bij bedrijven en bij onderaannemers moet desnoods bij wet afgedwongen worden.

35 In nationale wetgeving is dit natuurlijk wel mogelijk, door bijvoorbeeld arbeidsvoorwaarden of veiligheidsmaatregelen.

Dit is nodig voor burgers en consumenten, om op een eerlijke manier te kiezen en verantwoordelijkheid te dragen voor hun keuzes.

Er zijn tal van manieren waarop de in deel I gepropageerde open houding vorm kan krijgen: internationaal denken en handelen krijgt vorm tussen mensen onderling, in niet-statelijke organisaties en door daadwerkelijk internationale handel te drijven. Gedeelde menselijkheid, wederkerigheid en lotsverbondenheid worden langs die lijnen concreet. Het is dit soort internationale interactie, afkomstig van mensen zelf, die een belangrijke kracht vormt achter alle internationale uitwisseling. Het is ook in het maatschappelijke domein dat een individu het best zijn internationale engagement kan kanaliseren. En het is via internationale handel dat voordelen voor velen worden gecreëerd. Op deze manier draagt internationaal denken en handelen bij aan een wereld waarin mensen vrij kunnen zijn, waar ze ook leven.

Hoewel veel internationale interactie op niet-statelijke wijze plaatsvindt, is het verkeer tussen staten nog altijd van groot belang in de wereld. Staten hebben niet alleen het geweldsmonopolie en het recht op belastingheffing, maar volgens sociaal-liberalen ook een opdracht om ons te vertegenwoordigen op het internationale podium. Internationale uitdagingen vragen immers om internationale oplossingen. Het is van groot belang dat staten samenwerken met andere staten om te komen tot afspraken die overal gelden. In het laatste deel van dit essay zullen we verkennen hoe *denk en handel internationaal* op staten van toepassing kan zijn.

# Deel 3: Internationaal denken en handelen en de staat

*Internationale samenwerking*

Het internationale verkeer bestaat van oudsher voor een groot deel uit verkeer tussen staten. Dat gaat uiteraard in de eerste plaats om macht en belangen, maar is ook vanuit liberaal perspectief goed te begrijpen; soevereine staten moesten het individu vrijwaren van inmenging in de persoonlijke levenssfeer en keuzevrijheid.[36] Namens die individuen traden staten op als belangenbehartigers. Gaandeweg zijn echter veel internationale kwesties te groot geworden om door individuele landen opgelost te kunnen worden. Samenwerking is noodzakelijk. Deze samenwerking krijgt expliciet vorm via allerlei internationale organisaties, zoals de Verenigde Naties (VN), de NAVO en de EU, maar ook de Wereldbank of ASEAN (het Zuidoost-Aziatische samenwerkingsverband). Samenwerking komt ook voor in minder uitgesproken vorm, als een internationale consensus. Een goed voorbeeld daarvan is de (meestal) onuitgesproken aanname dat vrijhandel de beste invulling is van een globaal economisch systeem.

Naarmate de internationale verwevenheid groter werd in de afgelopen eeuwen nam het aandeel van puur statelijke

36 Hoewel sociaal-liberalen grote waarde hechten aan een (democratisch gelegitimeerde en gecontroleerde) staat als hoeder van individuele vrijheden moge het na lezing van dit essay duidelijk zijn dat deze staat niet per se een natiestaat hoeft te zijn. Veel wereldproblemen moeten op wereldschaal worden aangepakt. Voor problemen als klimaatverandering of globale pandemieën zou een wereldorganisatie als de Verenigde Naties wat ons betreft meer te zeggen mogen hebben. Essentieel is voor ons echter wel dat publieke macht democratisch gelegitimeerd wordt. Vooralsnog zijn natiestaten daarvoor nog noodzakelijk.

kwesties in het internationale systeem af. Naast staten zijn ook niet-statelijke of interstatelijke samenwerkingsverbanden van belang. De staat is geen geïsoleerde speler meer op het internationale toneel en staten hebben niet altijd de macht om niet-statelijke actoren te controleren en beheersen. Buitenlands beleid bestaat daarom ook niet meer alleen uit machtspolitiek; samenwerking is mogelijk en noodzakelijk. Naast nationale veiligheid zijn tegenwoordig sociaal-economische thema's belangrijke onderwerpen in de internationale betrekkingen. Deze situatie wordt ook wel transnationalisme genoemd. Het internationale systeem wordt tegenwoordig gekenmerkt door een complexe onderlinge afhankelijkheid. Terwijl van oudsher het internationale systeem van staten voornamelijk werd gezien als een biljartspel (van ballen die tegen elkaar aan botsen), is het nu eerder een groot netwerk. In een wereld van grote onderlinge afhankelijkheid zijn internationale instituties dé manier om deze interdependenties in goede banen te leiden. Zo zijn veel grote multinationale concerns de controle door kleine landen ontgroeid. Als zulke bedrijven een nationale regel niet bevalt, verleggen ze gemakkelijk hun geldstromen. Daardoor wordt de invloed van nationale regeringen uitgehold. Internationale samenwerking kan hier een tegenwicht tegen bieden. De vrijheid van individuen in landen overal op de wereld kan dus versterkt worden wanneer staten onderling samenwerken.

Natuurlijk komt het nog altijd voor dat staten hun (korte termijn) eigenbelang laten prevaleren boven een (lange termijn) gezamenlijk belang, ondanks het feit dat afzonderlijke staten, zelfs de grootste, tal van internationale problemen

niet meer alleen aankunnen. Dit kan tot conflicten leiden, waardoor het netwerk van internationale samenwerking onder druk komt te staan. Maar zelfs in die gevallen is het goed dat er internationale organisaties zijn waar in ieder geval kan worden overlegd en waar informatie kan worden uitgewisseld. Transnationalisme houdt niet per se in dat er geen conflicten tussen staten meer zijn, maar dat die bij voorkeur niet militair uitgevochten worden.

> "Ondanks alle conflicten die er zijn in de wereld, biedt het uitgebreide en veelvormige systeem van internationale samenwerking een historisch ongekende stabiliteit."

Belangen, conflicten en machtsstrijd zullen er altijd zijn; maar nooit eerder in de geschiedenis worden ze zoals vandaag de dag gekanaliseerd. Dat is wat internationale samenwerking doet. Dat is hoe internationale samenwerking bijdraagt aan de door ons nagestreefde wederkerigheid en lotsverbondenheid. En dat is hoe het invullen van *denk en handel internationaal* bijdraagt aan een toekomstvaste politiek. Ondanks alle conflicten die er zijn in de wereld, en ondanks alle ongelijkheid die er wereldwijd is, biedt het uitgebreide en veelvormige systeem van internationale samenwerking een historisch ongekende stabiliteit. Natuurlijk zou het goed zijn als de VN vaker daadkrachtig optreedt, of als gevestigde economische machten op evenwichtige wijze ruimte laten aan opkomende

economieën. Maar in ogenschouw nemende dat het alternatief voor de thans wat stroperige gang van zaken in het verleden altijd gewapende strijd is geweest tussen (de massalegers van) grote mogendheden, is het goed om de zegeningen te tellen. Wel is het zo dat internationaal overleg en samenwerking alleen op gaan, zolang de machtigste staat zich behoedzaam gedraagt, en andere staten geen onbesuisde militaire avonturen aangaan. In deze transnationale situatie is soevereiniteit een complex begrip, dat op veel manieren kan worden uitgelegd. Het lijkt weleens alsof het alleen maar gelijkstaat aan het hebben van de laatste rechtsmacht, het ultieme instemmingsrecht, of de macht om iets op te leggen aan een lagere overheid. Maar wat is soevereiniteit waard, wanneer het op zeer belangrijke kwesties leidt tot ineffectief, of zelfs machteloos bestuur? Ben je dan nog wel soeverein? Een staat is in onze ogen soeverein, niet door het ontbreken van reële, door anderen opgelegde beperkingen of vanwege een – onuitvoerbare – economische autarkie, maar door het feit dat hij alle, zowel goede als slechte, beslissingen zelf neemt; ook al worden ze door omstandigheden of anderen afgedwongen.

Soevereiniteit heeft de afgelopen honderden jaren gelegen bij nationale staten, die een relatief grote mate van legitimiteit kenden bij hun burgers. Hoewel wij stellen dat deze soevereiniteit met een open houding tegemoet moet worden getreden (en de natiestaat wat ons betreft niet in steen gehouwen is) moet er wel degelijk zorgvuldig mee omgegaan worden. Vergaande vormen van soevereiniteitsoverdracht moeten beargumenteerd en gelegitimeerd worden in een maatschappelijk debat.

Onze internationalistische houding hoeft niet per se te leiden tot een pleidooi voor één mondiale superstaat, zoals sommige politieke tegenstanders beweren. *Denk en handel internationaal* betekent niet automatisch: samen*gaan* met anderen. Wel betekent het: samen*werken* met anderen. We zoeken naar complexe en diverse vormen van politieke organisatie en samenwerking waarbinnen natiestaten, en ook lokale en regionale overheden, hun noodzakelijke rol kunnen spelen. Alle keuzes in de internationale betrekkingen moeten voor de sociaal-liberaal het ideaal van individuele vrijheid dienen. Soms zet te ver reikende internationale regulering deze vrijheid onder druk. Daarom is het goed om te bedenken dat, net zo goed als er vooral globale oplossingen zijn voor globale problemen, er ook geen globale oplossingen moeten worden gezocht voor zaken die lokaal of nationaal kunnen worden aangepakt.

Betrekkingen tussen staten zijn niet vast en onveranderlijk. Dit zien we bijvoorbeeld bij het concept 'EU-lidstaat', dat in de loop van het Europese integratieproces meer is gaan betekenen dan het zuiver lid zijn van een internationale landenorganisatie. De EU-lidstaat heeft zich ontwikkeld tot een staat die op geheel nieuwe manier zijn soevereiniteit uitoefent, die wezenlijk verschilt van de traditionele negentiende-eeuwse natiestaat. Hij oefent zijn soevereiniteit uit in overleg met anderen; nationale soevereiniteit wordt 'gedeeld', omdat het besef heerst dat een groeiende mate van onderlinge afhankelijkheid de nationale soevereiniteit voorbij is gestreefd en het nationale belang daardoor vaak overlapt met een gedeeld Europees belang. Dit betekent niet meteen dat er sprake is van een postnationale orde; ook de EU-lidstaat kent nationale grenzen

en heeft wel degelijk eigen doelen en belangen. Tussen de EU-lidstaten onderling is een soort 'tussensfeer' ontstaan, waar in een voortdurende dialoog ruimte is om (potentiële) belangenconflicten te kanaliseren, meer en dwingender dan in 'gewone' internationale samenwerking. De tussensfeer van de lidstaten biedt ruimte voor beweging tussen eigenbelang en gedeeld belang. Concreet kent de verhouding van bijvoorbeeld Nederland met Duitsland, maar ook met Slovenië, een grotere mate van institutionele lotsverbondenheid, dan de verhouding die Nederland heeft met de Verenigde Staten of met Marokko. Het ontstaan van de tussensfeer van EU-lidstaten toont dat soevereiniteit en de opvattingen daarover zich voortdurend ontwikkelen. Voor sociaal-liberalen staat voorop dat institutionele lotsverbondenheid uiteindelijk het individu moet (blijven) dienen, en niet het instituut.[37] Of het nu om de gemeente, de provincie, de staat of de Unie gaat: al deze 'hogere autoriteiten' moeten bijdragen aan vrijheid voor het individu. Dat is ook waarom de instellingen van de EU dringend gedemocratiseerd moeten worden.

*Mensenrechten*

Ons streven naar vrijheid voor iedereen, ongeacht de woonplaats, vindt zijn sterkste en meest directe uiting in de mensenrechten. Deze rechten, van het recht op leven en op vrijheid van meningsuiting tot het recht op een eerlijke procesgang, zien toe op de erkenning van de eigen waarde van het individu.[38] Mensenrechten zijn voor ons vooral gebaseerd op de noties van gedeelde menselijkheid en morele gelijkwaardigheid.

37 Voor meer hierover, zie: 'Europa, voorwaarde voor vrijheid', VMS 2014.

38 Zie hiervoor ook 'Koester de grondrechten en gedeelde waarden', VMS 2014.

> “De spanning tussen mensenrechten en volkenrecht wordt het beste beantwoord met internationale samenwerking.”

We zeggen eerder in dit essay al: dat in sommige landen en door sommige groepen religie, cultuur of afkomst gebruikt worden om bepaalde mensen rechten te onthouden, is niet te rechtvaardigen. Iedereen heeft recht op een gezond en volwaardig leven en op rechtvaardige behandeling door de overheid en door anderen. Wat zo’n uitspraak nu precies voor gevolgen heeft, blijkt pas in concrete gevallen. Meestal betreft het dan (potentieel) handelen door staten. Want: vinden we dat een staat mag ingrijpen als mensenrechten elders geschonden worden? In principe wel, beredeneerd vanuit onze fundamentele overtuigingen, met name het belang van wederkerigheid en gelijke kansen.

Tegelijkertijd weten we uit ervaring dat slechts met grote terughoudendheid in andere landen moet worden ingegrepen. Daarvoor hoeven we alleen maar te denken aan de gevolgen van internationale ingrepen in bijvoorbeeld Irak of eerder in Somalië. Hoewel staatsgezag zeker geen garantie biedt tegen mensenrechtenschendingen biedt het tenminste een aanspreekpunt. Alle gebieden waar staatsgezag wegvalt, ervaren een toename van mensenrechtenschendingen en kennen ook nog eens geen partij meer waarmee gesproken kan worden. Het ontwrichten van staatsgezag door ingrijpen in andere landen

moet zo veel mogelijk worden vermeden. De rechten van staten vinden hun uiting in het internationaal recht, ook wel volkenrecht genoemd, en een van de belangrijkste principes van het volkenrecht is dat van niet-inmenging.

Er zit – ook hier weer – een spanning: tussen mensenrechten en volkenrecht. Zo zijn er namelijk zeker gevallen denkbaar waarin internationaal ingrijpen gerechtvaardigd is. Internationale samenwerking is de beste manier om uit dit spanningsveld te komen. Het kan voor ons gerechtvaardigd zijn dat de internationale gemeenschap, in het geval van geschilbeslechting, besluit tot gecontroleerde geweldsinzet. Deze moet wel in principe gepaard gaan met een volkenrechtelijk mandaat. Kortom, geen principieel pacifisme, wel een streven naar geweldloze oplossing van internationale conflicten. Afschrikking door bewapening is ook goed te rijmen met sociaal-liberalisme, en hoeft niet per se enkel door de nationale staat georganiseerd te worden. Ook op het gebied van militaire zaken heeft internationale samenwerking de voorkeur. Vandaar dat D66 als sociaal-liberale partij altijd een voorstander is geweest van de NAVO en van toewerken naar een EU-defensieorganisatie.

Om vanuit een open houding tot een mening te komen over kwesties van internationale bemoeienis, is het van belang te beseffen dat de spanning die kan bestaan tussen staatssoevereiniteit en mensenrechten niet een vorm van hypocrisie is. Het gaat vaak om conflicterende principes, waaruit in de complexe internationale realiteit geen gemakkelijke uitweg bestaat. Het zou ons al een stuk verder helpen wanneer

dit dilemma – en hoe wij ermee omgaan – vaker kenbaar wordt gemaakt aan de buitenwereld. Als je internationaal denkt en handelt, kom je nu eenmaal in aanraking met conflicterende (eigen) waarden en belangen. Het alternatief is isolationistisch denken, vaak geuit in termen van 'zet er een hek omheen', of 'zet een hek om ons heen' (in Nederland wordt hier ook vaak gerefereerd aan de dijken). Dit sentiment is misschien soms te begrijpen, maar gaat volledig voorbij aan de eerder beschreven principes die nauw samenhangen met het sociaal-liberalisme: een open houding die voortkomt uit lotsverbondenheid, de morele gelijkwaardigheid van ieder mens en het belang van wederkerigheid.

In de vroege 21e eeuw heeft de spanning tussen staatssoevereiniteit en individuele zelfbeschikking veel gezichten gekregen. Internationaal ingrijpen is niet langer beperkt tot militair ingrijpen, maar kent door globalisering en het fenomeen van transnationalisme ook een economische dimensie (waarbij niet-statelijke internationale organisaties een toenemende invloed hebben), een juridische dimensie (waarbij de rechtsmacht van internationale wetgeving langzaam uitrekt, wat kan conflicteren met nationale wetgeving) en een politieke dimensie (waarbij beslissingen van bijvoorbeeld China het nationale beleid van de Verenigde Staten sterk beïnvloeden).
Het relatief grote aantal humanitaire interventies van de afgelopen decennia ten spijt, heeft historisch gezien staatssoevereiniteit in bijna alle gevallen voorrang gekregen boven mensenrechten.[39] Vanaf met name het einde van de

39 Op de achtergrond van de spanning tussen soevereiniteit en mensenrechten spelen ook vaak economische belangen, die de afweging nog moeilijker maken.

Koude Oorlog is in de internationale politiek meer ruimte gekomen voor individuele mensenrechten; deze ontwikkeling is op zich revolutionair te noemen. Tegelijkertijd wordt het besluit tot ingrijpen nog altijd genomen in de interstatelijke sfeer. Staatssoevereiniteit blijkt doorgaans van doorslaggevend belang in de internationale betrekkingen, en niet de handhaving van (individuele) mensenrechten. Vanuit ons sociaal-liberale streven naar vrijheid voor allen verdienen de mensenrechten de meeste ondersteuning.

"De belangrijkste plicht van een soevereine staat is het beschermen van zijn inwoners tegen genocide, oorlogsmisdaden, mensenrechtenschendingen en etnische zuivering."

Gelukkig zien we in de vroege 21e eeuw de trend dat wordt erkend dat de soevereiniteit van een staat niet enkel een absoluut recht is, maar ook verplichtingen met zich meebrengt. De meest belangrijke plicht van een staat die soevereiniteit met zich meebrengt, is dat een staat zijn inwoners beschermt tegen genocide, oorlogsmisdaden, mensenrechtenschendingen en etnische zuivering. Mocht een staat die plicht niet nakomen, dan ligt daar een taak voor de internationale gemeenschap. Dit idee, dat vooral is ontstaan als reactie op het eerdere falen van de internationale gemeenschap om in te grijpen bij grootschalige mensenrechtenschendingen en oorlogsmisdaden[40], heeft zijn

40 Bijvoorbeeld in Rwanda in 1994 en in Bosnië in 1995.

beslag gekregen in het principe van '*Responsibility to Protect*' (ook wel R2P genoemd). Hoewel deze R2P nog in de kinderschoenen staat en vooralsnog niet tot direct ingrijpen heeft geleid van de internationale gemeenschap, is het al wel meerdere malen als (ondersteunend) principe gebruikt ter rechtvaardiging van het ondernemen van actie door de internationale gemeenschap.[41] Er is dus een verschuiving waarneembaar in het gedrag van staten binnen de internationale gemeenschap. Veranderend gedrag, dat voortkomt uit een veranderende opvatting, waarin mensenrechten wél prevaleren boven de strikte interpretatie van het soevereiniteitsprincipe. Of beter gezegd: waarin mensenrechten een essentieel onderdeel vormen van het concept van soevereiniteit. De sociaal-liberale opvatting over vrijheid – die zijn kern vindt in die mensenrechten – wint op die manier dus aan kracht.

Het zal duidelijk zijn dat alleen het belang van mensenrechten niet voldoende houvast biedt voor de rechtvaardiging van (ingrijpen in) een conflict. Zou dat wel het geval zijn, dan zou een inval gerechtvaardigd zijn in ieder land dat individuen onderdrukt. De tragiek van het denken (en handelen) over ingrijpen, is dat mensenrechtenschendingen eerst moeten plaatsvinden om tot internationaal ingrijpen te komen. Daarnaast nemen mensenrechtenschendingen niet zelden alleen maar toe na een interventie. Bovendien gaat ingrijpen bijna per definitie gepaard met ongewenste neveneffecten, zoals burgerslachtoffers door eigen militaire acties, economische schade aan onschuldigen of het uit de fles doen ontsnappen van onverdraagzame ideologieën die in chaos hun voedingsbodem vinden. Bij iedere

41 Bijvoorbeeld in Kenia (2007/2008), in Ivoorkust (2011) en in Libië (2011).

overweging van ingrijpen moeten we onszelf de vraag stellen of we de situatie beter of slechter zullen maken. Een kernvraag die in dit soort kwesties samenvalt met ons internationale denken en handelen is daarom: hoe versterken we de mensenrechten binnen een staat zonder dat we tegelijkertijd de stabiliteit van die staat bedreigen? Voor sociaal-liberalen is het helpen van individuen in landen (bijvoorbeeld groepen die strijden tegen onvrijheid) een meer voor de hand liggende manier om onze politieke doelen na te streven; van onderop en binnenuit, eerder dan van buitenaf van alles opleggen. Ook het aanspreken van staten op mensenrechtenschendingen kan effect hebben.

Ontwikkelingssamenwerking is cruciaal om de individuele vrijheden van mensen over de hele wereld te beschermen en bevorderen. Nederland is niet in staat om dit in zijn eentje te doen, maar vanuit een beroep op wederkerigheid, en strevend naar gelijke kansen zijn we van mening dat Nederland een voortrekkersrol moet vervullen. De armere delen van de wereld hebben de afgelopen decennia belangrijke ontwikkelingen doorgemaakt. Honderden miljoenen mensen zijn ontsnapt uit de diepste armoede en er is in veel landen voor veel mensen enorme vooruitgang geboekt in voedselzekerheid, gezondheidszorg, onderwijs en economische ontwikkeling. De Millenniumdoelen zijn merendeels een succes gebleken. Maar we zijn er nog niet. Omdat we als sociaal-liberalen kansengelijkheid voor iedereen willen, moeten we ook solidair[42] zijn met kansarmen in de wereld. Teleurstellingen over ontwikkelingsresultaten in het verleden gebruiken wij niet als excuus voor bezuinigingen

42 De solidariteit waar wij naar streven, is er een tussen individuen, en hooguit tussen landen. Wij streven niet naar klassensolidariteit, zoals de internationale solidariteit van oudsher vorm kreeg in de sociaaldemocratie.

op het budget voor ontwikkelingssamenwerking. Wij nemen deze teleurstellingen wel mee als geleerde lessen. Het is daarom belangrijk de ontwikkelingssamenwerking verder te moderniseren. Tegelijkertijd moet een gesprek gevoerd worden over de morele kanten van ontwikkelingssamenwerking. Zoals eerder gesteld: wanneer zeggen we bijvoorbeeld tegen een kansarm kind in India: 'Jouw land is nu zo rijk, de welvarende middenklasse in jouw land moet nu maar voor jou opkomen?'. Ondanks de focus op de effectiviteit van internationale samenwerking gaan er wezenlijke morele vragen onder schuil. Soevereine landen hebben weliswaar verantwoordelijkheid voor hun eigen burgers, maar meer welvarende en machtige mensen hebben ook een verantwoordelijkheid voor armen en machtelozen in de wereld.

We beroepen ons op het principe van wederkerigheid. Maar als we mensenrechten zo belangrijk vinden dat we er soms volkenrecht voor opzij mogen schuiven (en dus de soevereiniteit van een andere staat schenden), moet dat in theorie ook omgedraaid kunnen worden. Met andere woorden: in welk geval zouden we bijvoorbeeld humanitair ingrijpen door China in Nederland moeten goedkeuren, omwille van de mensenrechten? Of, in onschuldigere bewoordingen: als wij anderen de les willen lezen (over bijvoorbeeld het gebrek aan democratie in Egypte, of de doodstraf in de Verenigde Staten), moeten wij ook openstaan als anderen iets over ons zeggen (zoals de mensonwaardige behandeling van asielzoekers in Nederland). Met andere woorden: wederkerigheid betekent ook iets voor onze eigen soevereiniteit. Zo geven we invulling aan het niet in pacht hebben van de waarheid; buitenstaanders kunnen ons blinde

vlekken voorhouden en zo voorkomen dat we niet in eigen land onze eigen sociaal-liberale doelen uit het oog verliezen.

We zeiden het al in deel I van dit essay: de richtingwijzer *denk en handel internationaal*, en de open houding die daarbij hoort, is voor een sociaal-liberaal een ultieme evenwichtsoefening, waarbij er rekening moet worden gehouden met meerdere en met elkaar botsende factoren. In het geval van internationale actie betreft het factoren als: worden mensenrechten op grote schaal geschonden? Is ingrijpen een te zwaar middel met het oog op het zelfbeschikkingsrecht van een land, of brengt niets doen juist onacceptabel onrecht teweeg? Is er een absolute Responsibility to Protect? Kan ingrijpen überhaupt een verschil maken? De sociaal-liberaal ziet dat dit soort vragen niet absoluut te beantwoorden zijn. De morele gronden van de mensenrechten vormen het fundament voor de sociaal-liberale opvatting van rechtvaardigheid, zonder daarbij de realistische factor van evenredigheid uit het oog te verliezen.

De open houding waarmee we in wederkerigheid invulling geven aan onze lotsverbondenheid en morele gelijkwaardigheid helpt ons in ons politieke streven naar vrijheid voor allen, ongeacht waar men leeft. In het geval van de internationale betrekkingen leidt dit tot het nastreven van een wereldsysteem dat zich niet alleen richt op interstatelijke politiek. Dit doen we door de nadruk te leggen op internationale samenwerking en op non-statelijke organisaties. Deze transnationale wereld heeft een wederkerige component. We zijn ervan overtuigd dat deze niet alleen goed is voor mensen elders, maar op de lange termijn ook bijdraagt aan onze eigen vrijheid.

## Afsluitend

Het moge inmiddels duidelijk zijn: deze richtingwijzer biedt geen kant-en-klare oplossingen. Het is een opdracht aan de lezer om de eigen overtuigingen goed te onderbouwen, een open geest te hebben en voortdurend het gesprek met andersdenkenden aan te gaan. Wel biedt dit essay handvatten voor de vorming van een politieke mening over wat er moet gebeuren in de wereld. Met in het achterhoofd het doel van vrijheid in verbondenheid voor individuen overal ter wereld, pleit de sociaal-liberaal voor internationale samenwerking met een nadruk op mensenrechten. Dit doet hij vanuit de rotsvaste overtuiging dat dit het goede is om te doen, voor anderen en voor onszelf – en dus niet uit naïviteit! We moeten mensen ervan overtuigen dat er een fundamenteel mens-zijn is dat iedereen verbindt, ondanks de verschillen.

Dit is niet voor iedereen vanzelfsprekend. Er worden in het publieke debat steeds vaker vraagtekens gezet bij het nut en de noodzaak van ontwikkelingssamenwerking, bij ver(der)gaande Europese samenwerking, en bij tolerantie ten opzichte van andersdenkenden. De oproep om internationaal te denken en te handelen behoeft in de huidige tijd meer onderbouwing dan 25 jaar geleden, terwijl paradoxaal genoeg buitenlandse ontwikkelingen meer en meer het binnenlandse debat sturen. Welke internationalistische standpunten we ook moeten verdedigen, uiteindelijk zijn ze (mede) gebaseerd op argumenten en gedachten die in deze tekst zijn uitgewerkt. Het is op dit fundamentele vlak dat we mensen moeten helpen herinneren: ja, het hemd is soms nader dan de rok, maar (om in

de beeldspraak te blijven) zonder rok sta je mooi in je hemd![43] Of serieus geformuleerd: het vreemde en het eigene zijn niet altijd in tegenspraak. Het is volstrekt mogelijk om zowel het bekende te zien in het vreemde, als het exotische in het eigene.[44]

Tegelijkertijd is het net zo goed van belang om onszelf voor te houden dat een internationale houding niet betekent dat alles wat van buiten komt goed is, noch dat we met een kleine bevolking verantwoordelijk zijn voor het welzijn en de welvaart van de gehele wereld. Grensoverschrijdend denken staat niet gelijk aan denken dat er geen grenzen meer zijn – of dit nu gaat om geografische grenzen, of economische, culturele of bestuurlijke grenzen. Sterker nog, met de open houding die hoort bij *denk en handel internationaal* kun je omgaan met deze grenzen zonder ze te negeren. Verschillen zijn mooi, want ze geven de wereld en het leven kleur. Wij willen dat ieder mens, ongeacht achtergrond, overtuiging, geslacht of geaardheid, waar ook ter wereld vrij kan zijn om verschillend te zijn. We streven deze vrijheid voor allen na omdát we allemaal verschillend zijn.

43 Met een rok wordt hier een overkleed bedoeld: een kledingstuk dat mannen en vrouwen vroeger meestal over het hemd droegen. Het hemd zat dus meteen op de huid, en de rok kwam daar overheen. Je eigen belangen en die van je naasten zitten net als een hemd 'het dichtst op je huid', oftewel: ze wegen het zwaarst. Vanuit deze gedachte ontstond de uitdrukking 'Het hemd is nader dan de rok'.

44 Maar weinig Nederlanders zijn zich er bijvoorbeeld van bewust hoe bijzonder het wonen onder zeeniveau gevonden wordt door mensen uit bergachtige gebieden.

# Epiloog: uitdagingen in de politieke praktijk

In dit essay hebben we de theoretische onderbouwing behandeld van ons internationale denken en handelen. Wat dit betekent voor de praktische politiek van alledag ligt niet automatisch vast en moet voortdurend worden bediscussieerd en beargumenteerd. Dit essay geeft de handvatten voor zo'n discussie, die vooral gevoerd moet worden in de praktijk van de politieke vereniging die een partij in feite is, aan de hand van concrete thema's. In deze epiloog belichten wij een aantal actuele vraagstukken die we bespeuren, die verband houden met de uitgangspunten van *denk en handel internationaal*.

- In het omarmen van gelijkwaardigheid worden wij geconfronteerd met mensen en democratische volksvertegenwoordigingen in andere landen die tot keuzes komen die lijnrecht ingaan tegen onze eigen overtuigingen. De open blik en open houding verplichten ons te proberen te begrijpen wat de achterliggende redenen zijn van die keuzes. Daar waar die keuzes ingaan tegen universele mensenrechten is het eindoordeel eenvoudig, maar is het niet direct duidelijk hoe te handelen. Ons kompas om internationaal te denken en handelen wordt vooral op de proef gesteld wanneer voor ons niet-onderhandelbare rechten in het gedrang komen, zoals die van zelfbeschikking rond abortus, het recht de eigen seksuele voorkeur in praktijk te brengen, of de vrijheid zelf keuzes rond het huwelijk te maken. Daar waar deze

rechten in het geding zijn, moeten wij beantwoorden waarom wij deze rechten laten voorgaan boven de rechten van die andere samenleving om in gelijkwaardigheid haar eigen normen vorm te geven. Het primaat van de persoonlijke vrijheid zal veelal het startpunt zijn.

- Het gedrag van grote machten als Rusland en China ten opzichte van buurlanden als Oekraïne en Vietnam plaatsen onze open houding voor een zeer pregnante uitdaging. Enerzijds zijn we voor internationale samenwerking als manier om conflicten te beslechten. Maar anderzijds lijken deze landen zich naar eigen welbevinden te onttrekken aan de internationale rechtsorde, die nodig is voor zulke samenwerking. Wanneer zo'n machtig land de territoriale integriteit van een buurland bedreigt of schendt, bedreigt het de fundamenten van de internationale orde. Gewapend met het vetorecht in de VN-veiligheidsraad en in bezit van uitgebreid militair en economisch gewicht bezitten deze landen ook de macht om corrigerende reacties te verhinderen. Het is onze uitdaging elke keer te kiezen tussen het accepteren van verstoring van de rechtsorde of het bieden van verzet of zelfs gewapende weerstand.

- In het internationale verkeer tussen landen en het economische verkeer tussen bedrijven streven wij naar orde, wettigheid en verantwoordelijkheid. Tegelijkertijd zijn de middelen om goed gedrag af te dwingen beperkt en kunnen 'free riders' of overtreders van de regels relatief welvarend en in vrede opereren. Voor zogenaamde 'realisten' is dit een reden om het internationale verkeer

te ontdoen van hogere motieven en terug te brengen tot nauwe nutsmaximalisatie – hoe krijgen wij het grootste economische voordeel, of de grootste kans op veiligheid? Daartegenover stellen anderen het, ongeveer net zo onbevredigende, alternatief van 'puur idealisme', waarin elke keuze volledig ten dienste staat van het hogere motief van een betere wereld voor iedereen. Een dergelijke agenda gaat vaak ten koste van het eigenbelang, doordat de positie van het eigen land en de concurrentiepositie van eigen bedrijven uit het oog verloren worden. Sociaal-liberalen moeten de optimale positie tussen deze twee polen vinden. Niet onverschillig of egoïstisch én niet naïef en zelfbeschadigend. Een continue combineren van welbegrepen eigenbelang en idealen.

- Het buitenland is vele malen groter dan het binnenland. Dit grote buitenland bevat veel mensen met wie wij lotsverbonden zijn. Dit roept de vraag op naar grenzen aan onze lotsverbondenheid. Het is voor ons niet mogelijk alle noden in de wereld te lenigen. Natuurlijk zijn wij verbonden met de vluchteling op een boot uit Libië, met een hongerig kind in Soedan en met een ambitieuze maar arme ondernemer in Jakarta. Maar er zijn ook grenzen aan het vormgeven van die lotsverbondenheid – grenzen aan het aantal vluchtelingen dat we kunnen opvangen, de hoeveelheid noodhulp die we kunnen bieden, de investeringen in wegen, scholen en gezondheidszorg die we kunnen maken. Het is voor sociaal-liberalen niet de vraag óf we moeten investeren in mensen die onze hulp nodig hebben. Wij willen geen wereld 'waar voor

iedereen gezorgd wordt, als iedereen voor zichzelf zorgt'. Daarmee plaatsen wij onszelf voor de moeilijke keuze te bepalen wat we nog extra van onszelf moeten vragen, en wanneer we de nood buiten ons land wel erkennen, maar toch niet de middelen vrijmaken om aan de vraag te voldoen. Startpunt van die afweging moeten zijn de lotsverbondenheid en het willen weten wat er nodig is.

- Internationale lotsverbondenheid heeft een extra dimensie gekregen door decennia van migratie naar Nederland. De wereld is daadwerkelijk de wijk in gekomen. Spanningen in Nederland tussen mensen van verschillende bevolkingsgroepen, als gevolg van bijvoorbeeld conflicten in het Midden-Oosten, zijn hier een goed voorbeeld van. Juist nu is het belangrijk om ook in je eigen wijk en naar de mensen direct om je heen een open houding te hebben. Om tegelijkertijd op te komen voor je eigen overtuigingen, en ze weer eens te toetsen, vooral op basis van de principes van morele gelijkwaardigheid, wederkerigheid en lotsverbondenheid. Waar de andere uitdagingen in de politieke praktijk vooral iets vragen van staten, doet deze uitdaging bij uitstek een beroep op ons als individuen.

# Met dank aan

Dit essay is tot stand gekomen onder verantwoordelijkheid van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66, voor sociaal-liberaal gedachtegoed.

**Auteur**
Frank van Mil

**Met dank aan**
Petra Stienen, Albert van Andel, Mark Snijder, Laura Birkman, Daniel Boomsma, Duane van Diest, Wouter Dol, Robert Farla, Michiel Hendrix, Wassila Hachchi, Stijn van Hooff, Maartje Jansen, Timo Kansil, James Kennedy, Joep Leerssen, Anne van Meer, Klaus de Rijk, Marietje Schaake, Sjoerd Sjoerdsma, Marty Smits, Siep Stuurman, Joost Sneller, Joris Voorhoeve

# Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving

## Inleiding

Er is iets grondig mis met de manier waarop we met onze aarde omgaan. Daarover zijn de meeste mensen het in het algemeen wel met elkaar eens. In hoog tempo naderen we het punt van onomkeerbare klimaatverandering; we verbruiken in hetzelfde tempo natuurlijke grondstoffen; ecosystemen als koraalriffen en regenwouden dreigen in zelfversterkende neerwaartse spiralen te komen; we halen te veel vis uit de zeeën, en vervangen deze door zwerfvuil en plastic; natuur en landschap gaan op vele plaatsen achteruit in kwaliteit; plant- en diersoorten sterven in hoog tempo uit; we ademen vervuilde lucht in; *enzovoort*. Kortom, we teren in op ons ecologisch kapitaal. Veel mensen weten of voelen aan dat het niet houdbaar is om op dezelfde voet voort te gaan. Desondanks ontbreekt nog vaak een gevoel van urgentie en gebeurt er nog te weinig. Komt dit doordat onduurzaam gedrag nog altijd voordeel oplevert, zowel voor landen, bedrijven als individuen? Of zijn de problemen te ver van ons bed, de negatieve gevolgen voor onszelf nog te ver gelegen in de toekomst en zijn de uitdagingen zo groot dat onze invloed als individu in het niet valt?

> "Duurzaamheid gaat om de vrijheid van ieder individu, nu en later, om zijn of haar eigen leven te leven."

Dit essay gaat verder niet in detail in op de oorzaken, omvang en ernst van deze ecologische problemen. We nemen ze als

een gegeven. We zoeken vooral naar waarom en hoe we hier als mensen, en sociaal-liberalen en D66'ers in het bijzonder iets aan moeten veranderen. Waarom is dit streven naar een duurzame en harmonieuze samenleving zo belangrijk voor sociaal-liberalen? Wat bedoelen we eigenlijk met de woorden "duurzaam", "harmonieus" en "streven"? Hoe verhoudt dit streven zich tot het centrale uitgangspunt van het sociaal-liberalisme waarbij de vrijheid van het individu centraal staat om zijn of haar eigen leven naar eigen inzicht in te richten? Wat is de rol van de overheid hierbij? En is deze duurzame samenleving een realiseerbaar doel of een onhaalbaar ideaal?

**"Duurzaam": een politiek vraagstuk**

Duurzaamheid is een containerbegrip geworden dat heel veel omvat, maar toch weet niemand precies wat het is. In 1987 formuleerde de VN-commissie Brundtland duurzame ontwikkeling als een ontwikkeling die aansluit op de behoeften van het heden zonder het vermogen van toekomstige generaties om in hun eigen behoeften te voorzien in gevaar te brengen. Het gaat om de duurzame "kwaliteit van leven" voor zoveel mogelijk mensen, nu en in de (nabije) toekomst. Deze "kwaliteit van leven" is een subjectief begrip. Voor sociaal-liberalen staat de invulling die ieder individu hieraan zelf geeft, voorop: wat heeft hij of zij nodig om zijn of haar leven naar eigen inzicht in te richten, en zich naar beste kunnen te ontplooien? Duurzaamheid gaat voor ons dus om de vrijheid van *ieder* individu, nu en later, om naar eigen inzicht te leven en daar een even groot natuurlijk kapitaal voor beschikbaar te hebben. Dit wordt ook wel "intergenerationele vrijheid" genoemd.

Alhoewel "de kwaliteit van leven" van individuen door veel factoren wordt beïnvloed, gaan wij hier vooral in op de ecologische randvoorwaarden ervan, zoals schone lucht, schoon drinkwater, ruimte en grondstoffen. Het ecologische systeem vormt de fundamentele basis voor ons menselijke bestaan, en is dus van existentieel belang voor menselijke vrijheid en ontplooiing. De mens kan niet bestaan zonder dit systeem. Niet alleen omdat het ons voorziet van nuttige middelen en noodzakelijke levensbehoeften. Maar ook omdat de natuur, althans voor veel individuen, op zichzelf waarde en schoonheid heeft die ons leven rijker maakt.

Het duurzaamheidsvraagstuk is een belangrijk *politiek vraagstuk*; het gaat over het oplossen van belangentegenstellingen tussen individuen en groepen, hier, elders en later. Wie heeft "recht" op welke deel van het ecologische systeem? Het is een belangen- en machtsstrijd om schaarse middelen, want niet iedereen - hier en elders, nu en later - kan alles in dezelfde mate opmaken. De aarde kan niet blijven leveren wat wij nu elk jaar aan natuurlijke middelen opmaken. Om aan onze huidige behoeften te voldoen zijn eigenlijk bijna twee aardes nodig. Wanneer de wereldbevolking verder groeit, de welvaart in de wereld toeneemt en veel meer mensen onze Westerse levensstandaard bereiken, neemt dit gapende gat tussen wat nodig is en wat duurzaam beschikbaar is alleen maar toe. Van een aantal belangrijke milieuvoorraden is er wel genoeg, indien we het slimmer gebruiken. De zon levert bijvoorbeeld per uur net zoveel energie als het totale jaarlijkse energiegebruik van alle mensen op de wereld samen. Maar vaak ontbreekt de politieke wil en daadkracht om deze te benutten.

Deze politieke strijd verloopt niet altijd "eerlijk"; voor sommige mensen, bedrijven en landen levert onduurzaam gedrag nog altijd veel voordeel op. Anderen betalen hiervoor de rekening; overal in de wereld blijkt dat juist de armen het meest te lijden hebben onder onduurzaamheid. Dan hebben we het nog niet eens over toekomstige generaties. Duurzaamheid is hiermee in essentie ook een moreel vraagstuk: wat vinden wij rechtvaardig? Hoe geven we (nog niet-bestaande) *outsiders* een eerlijke kans om een voor hen kwalitatief goed leven te leiden?

**"Harmonieus": Vrijheid in verbondenheid**

Vanuit sociaal-liberaal perspectief gaat duurzaamheid dus om de vrijheid van *ieder* individu om zijn of haar eigen leven te leven. Het gaat hierbij echter om "vrijheid in verbondenheid", de vrije vertaling van het sociaal-liberalisme[45]. In essentie komt dit erop neer dat mensen sociale wezens zijn, die zich ontwikkelen en hun vrijheid vormgeven in interactie en verbinding met hun omgeving. Die omgeving wordt gevormd door andere individuen en groepen (inclusief overheden en hun regels), maar ook door de natuur of het ecologische systeem. Dit is een rijkere invulling van het begrip "vrijheid", dat afwijkt van de manier waarop deze term vaak gebruikt wordt en waarmee het liberalisme helaas vaak wordt geassocieerd. Sommige liberale denkers definiëren vrijheid als het recht van het individu om zijn of haar eigen leven te leiden zonder bemoeienis van anderen. Dit is de zogeheten "negatieve vrijheid" (Berlin 1969: 178), die in de huidige consumptiemaatschappij vaak verder wordt versmald tot "consumptieve vrijheid"; de vrijheid om te kopen wat het individu wil. Bij het sociaal-liberalisme is echter

45 *Libertas* betekent 'vrijheid'; *societas* zoveel als 'bondgenootschap'.

de zogeheten "positieve vrijheid" net zo belangrijk: de vrijheid die het individu in staat stelt zijn of haar aanwezige potentie optimaal te ontplooien. Hierbij speelt het ecologische systeem een bepalende rol.

"Streven naar een harmonieuze samenleving betekent balans of evenwicht zoeken in deze verbondenheid, en niet per definitie een toestand zonder conflicten of een maatschappij met enkel conflictloze oplossingen."

In dit licht moet het tweede belangrijke woord uit de richtingwijzer worden begrepen: de "harmonieuze" samenleving. We duiden op de fundamentele verbondenheid tussen mensen onderling en tussen mens en natuurlijke omgeving als essentieel kenmerk van de menselijke vrijheid. Streven naar een harmonieuze samenleving betekent balans of evenwicht zoeken in deze verbondenheid, en niet (per definitie) een toestand zonder conflicten of een maatschappij met enkel conflictloze oplossingen. Met deze invulling van het begrip "harmonieuze samenleving" heeft de veelgemaakte tegenstelling tussen mens en natuur geen betekenis: Is de natuurlijke omgeving er alleen voor gebruik door de mens (antropocentrisch), of heeft deze onafhankelijk van de mens een waarde in zichzelf (ecocentrisch)? Het antropocentrisch perspectief leidt in essentie tot een instrumentele benadering

van de relatie tussen mens en natuur, waarbij de natuur vooral een gebruiksartikel is. Het ecocentrische perspectief stelt dat de natuur intrinsieke waarde heeft buiten de mens om. Beide benaderingen doen wat ons betreft zowel de mens als de natuur tekort.

Het antropocentrische perspectief heeft de mens als startpunt, maar doet de natuur tekort omdat zelfs een "smalle" instrumentele opvatting van de waarde van natuur voor het individu leidt tot de noodzaak van duurzame ontwikkeling. Immers, "gebruik" van de natuur nu kan het toekomstige gebruik door een ander individu beperken. Het gebruik van fossiele brandstoffen is hierbij illustratief: deze kunnen maar eenmaal worden gebruikt. Maar ook luchtverontreiniging kan de vrijheid van individuen beperken, door het veroorzaken van een slechte gezondheid. Bij deze manier van denken past het zogeheten *schadebeginsel*: als er sprake is van schade, of zelfs een aannemelijk risico op schade, dan is het inperken van de individuele vrijheid vanuit liberaal perspectief gerechtvaardigd. De vraag is natuurlijk in hoeverre dit schadebeginsel behulpzaam is bij vraagstukken waarbij de relatie tussen het handelen van de individuele mens en de consequenties voor het ecosysteem indirect zijn. Denk aan het afsterven van koraalriffen door verzurende oceanen of het verdwijnen van regenwoud als gevolg van toenemende consumptie van palmolie.

Het ecocentrische perspectief kan op deze vraagstukken wellicht een antwoord geven, maar duwt de mens onterecht

in de onduurzame instrumentalistische hoek. Wij betogen in dit essay dat individuen de natuur niet alleen "gebruiken" voor een direct kenbaar en vooraf gedefinieerd nut. Onze relatie tot de natuur is veel diverser; we kunnen van de schoonheid van de natuur genieten, of waarde toekennen aan natuur buiten het direct nut voor de mens om, al dan niet ingegeven door mededogen of respect voor natuur en (toekomstige) mensen. We zouden kunnen spreken van liberaal rentmeesterschap. Niet op basis van een hogere opdracht, maar ten dienste van een onbekende andere, in de toekomst of in een ander deel van de wereld, en gebaseerd op respect voor de natuur. Hierbij geldt veel meer een *(voor-)zorgbeginsel*: de aantasting van het ecologisch systeem moet wordt gelegitimeerd, niet de bescherming ervan.

Kortom, in het sociaal-liberalisme staat de vrije mens in verbondenheid met zijn natuurlijke omgeving centraal. Een evenwichtige ("harmonieuze") relatie met natuur, voedsel, water, grondstoffen, energie en lucht is ons doel. Waar deze relatie niet harmonieus is, moeten wij deze veranderen.

**"Streven": utopie, dystopie en transitie**

Dit brengt ons op het laatste kernwoord uit de richtingwijzer: ons "streven". Wat betekent dit? Betekent streven dat "ons best doen" goed genoeg is? Of telt alleen het resultaat? De optelsom van deze vragen: hoe maakbaar is onze duurzame samenleving? In het debat over duurzaamheid wordt de duurzame samenleving vaak gepresenteerd als een utopisch eindpunt, waar we met zijn allen naartoe kunnen en moeten werken op de lange termijn. Want als we niets doen, volgt de

dystopie: het einde van de wereld. Er zijn hierbij maar twee smaken: iemand is "groen" of een "ontkenner". Illustratief hierbij is de manier waarop in de pers de klimaatdreiging wordt weergegeven: enerzijds de noodzaak van directe actie vanwege onontkoombare en desastreuze gevolgen van klimaatverandering, anderzijds een gemakkelijke afwijzing hiervan omdat het allemaal alarmisme zou zijn.

"De duurzame samenleving – het vinden van een balans tussen mens en natuur – is geen statisch eindpunt waar we volgens een vastomlijnd pad naar toe kunnen werken."

Dit utopische/dystopische perspectief op het duurzaamheids-vraagstuk is niet behulpzaam bij het vormgeven van ons streven naar een duurzame samenleving. De duurzame samenleving – het vinden van een balans tussen mens en natuur - is geen statisch eindpunt waar we volgens een vastomlijnd pad naar toe kunnen werken. Balanceren is een werkwoord, het vergt een voortdurende inspanning. Net zoals het vinden van de balans bij het fietsen geldt dat dit balanceren nooit ophoudt. Streven naar duurzaamheid is met andere woorden een doelzoekende activiteit, waarbij het doel van te voren niet volledig kenbaar is, maar door ervaring, reflectie en debat hierover wel steeds scherper kan worden omschreven. Duurzame ontwikkeling betekent niet voor iedere generatie hetzelfde. Ons streven naar een duurzame samenleving vraagt

om een open maatschappelijke dialoog, een *trial-and-error* benadering, een flexibele opstelling en veel (technologische en organisatorische) innovativiteit en creativiteit van mensen. De transitie naar een duurzame samenleving is een complex proces. Het gaat om structurele verandering op het gebied van economie, cultuur, natuur, technologie en politiek waarvan de richting helder is, maar toch niet volgens een vooropgesteld plan kan worden "gemaakt".

Verder menen wij dat het preken van deze dystopische "hel en verdoemenis" niet behulpzaam is bij ons streven naar een duurzame samenleving, omdat het mensen niet motiveert om er iets aan te doen. Waarom zouden mensen zich inzetten als het ogenschijnlijk toch weinig zin heeft? Het balanceren van natuur en mens vraagt om grote veranderingen in houding, gedrag en instituties, maar is wel een realistisch streven. Daarbij putten wij hoop uit het vermogen van de mensheid om eerder met, weliswaar kleinere, uitdagingen om te gaan als zure regen, roetvervuiling in steden en het gat in de ozonlaag. Zeker omdat veel van de benodigde technieken voor verduurzaming al beschikbaar of binnen handbereik zijn. Ons optimisme wordt verder bevestigd door de observatie dat steeds meer mensen, vaak op lokale schaal, de handen ineen slaan op het gebied van duurzaamheid.

## Sociaal-liberale grensverkenningen: opzet van het essay

Het zal duidelijk zijn uit bovenstaande dat het duurzaamheidsvraagstuk een aantal dilemma's en vragen voor sociaal-liberalen oproept. Vooral als het streven naar een

duurzame samenleving leidt tot een mogelijke inperking van individuele vrijheid. Want wanneer mogen we de individuele vrijheid om een eigen invulling te geven aan zijn of haar leven inperken om deze zelfde vrijheid aan andere individuen, elders en later, te gunnen? Hebben individuen het recht om zichzelf collectief te vernietigen? In hoeverre kan de individuele vrijheid worden beperkt ten dienste van een "algemeen" of "ecologisch" belang? En wie verdedigt dit belang dan? De overheid? En wat moet die overheid dan vervolgens doen? Als er beperkingen zijn aan het totaal dat wij als mensheid van de natuur kunnen nemen, hoe verdelen we die schaarste dan? En hebben daarbij de mensen die nu al veel opeisen meer, minder of andere rechten dan de honderden miljoenen armen die ook een beter leven wensen? Zijn er bepaalde invullingen van het "goede leven" die wij in het geheel niet wenselijk achten? En hoe bepalen we die dan? Dit lijken abstracte vragen, maar ze worden scherp voelbaar wanneer de visstanden instorten die honderden miljoenen mensen voeden, wanneer klimaatverandering leidt tot het overstromen van woongebieden, of wanneer het duidelijk wordt dat onze kinderen bepaalde grondstoffen niet meer tot hun beschikking zullen hebben.

Dit essay gaat in op deze vragen en tast de grenzen af van ons sociaal-liberale streven naar een duurzame en harmonieuze samenleving op drie verschillende domeinen:

1) het private domein van het individu;
2) het maatschappelijk domein van mensen onderling; en
3) het politieke domein van staat en burger.

Ons streven naar een duurzame en harmonieuze samenleving krijgt in elk van deze drie domeinen vorm, maar op verschillende manieren, met verschillende mogelijkheden en dilemma's. Wij menen dat de sleutel tot een duurzame samenleving vooral ligt in het maatschappelijk domein: vertrouwend op de eigen kracht van mensen onderling om vanuit hun persoonlijke moraliteit, van onderop en vaak eerst op lokale schaal, in onderling vertrouwen met innovatieve oplossingen te komen voor problemen in de natuurlijke omgeving. Overheidsingrijpen is hierbij nodig; soms door onduurzaam gedrag te verbieden, soms door kaders te stellen/regels te veranderen, en soms door mensen de ruimte te laten om zelf creatieve oplossingen te vinden. Het is goed om hierbij altijd in gedachten te houden dat een liberale democratische rechtsstaat op zichzelf geen duurzame uitkomsten genereert. Dat hangt af van wat mensen, kiezers en gekozenen, de overheid opdragen. De politiek, dat zijn wij immers zelf.

# Mensbeeld: Het individu en het private domein

Vrije individuen die zelf vorm geven aan hun eigen leven zijn het startpunt voor het sociaal-liberalisme. Onze politieke overwegingen beginnen daarom in het private domein van het individu. D66 vertrouwt op de eigen kracht van mensen[46]. Dit vertrouwen is gebaseerd op de overtuiging dat elk individu een eigen wil en moraal heeft en in staat is tot eigen oordeelsvorming. Dit betekent niet automatisch dat alle mensen "goed" zijn of "goed" doen en dus duurzame intenties hebben of duurzaam handelen. Dat is een kwestie van persoonlijke moraliteit.

**Persoonlijke identiteit: duurzaam handelen**

Waarom zouden mensen duurzaam denken en handelen? Mensen worden gedreven door een veelheid aan motieven, voorkeuren, verlangens en driften. Deze beïnvloeden tezamen wie we (individueel en collectief) zijn: onze persoonlijke en collectieve identiteit. Veel mensen zetten zich in hun persoonlijke leven daadwerkelijk in voor een duurzame samenleving; soms vanuit al dan niet welbegrepen eigenbelang, soms vanuit een sterke innerlijke overtuiging, soms vanuit gevoelens van medemenselijkheid of empathie voor dieren, soms vanuit sociale druk, vaak door een combinatie van dit alles. Wij zien mensen niet als louter egocentrische wezens. Zelfs de toevoeging "welbegrepen" aan het eigenbelang dekt

46 Van Mierlo Stichting (2009). *Vertrouw op de eigen kracht van mensen.* Den Haag: Mr. Hans van Mierlo Stichting.

niet de verscheidenheid aan motieven waardoor mensen worden geleid. Mensen worden niet alleen gedreven door zelfzuchtige gevoelens, competitie en eigenbelang, Medeleven, hulpvaardigheid en een gevoel voor eerlijkheid bepalen net zo goed ons handelen. Bioloog Frans de Waal beargumenteert overtuigend - op basis van onderzoek naar onze naaste verwanten, de chimpansee en de bonobo - dat empathie en de geneigdheid tot samenwerking kenmerkend zijn voor de menselijke natuur.

Natuurlijk zijn er ook mensen die ervoor kiezen alleen voor zichzelf te zorgen, alleen op de korte termijn te denken en weinig oog te hebben voor anderen en de omgeving. En meestal doen mensen van beide een beetje. Sociaal-liberalen gaan echter uit van krachtige individuen met over het algemeen goede bedoelingen. Dit is nadrukkelijk een ander uitgangspunt dan de hulpbehoevende, zwakke mens of de mens met slechte bedoelingen die door respectievelijk sociaal-democraten of conservatief-liberalen als startpunt worden gekozen. Of het rationele, behoeftebevredigende individu dat er maar op los consumeert, zoals in het huidige (neo-) liberale discours de boventoon voert. Vooral dit laatste perspectief leidt tot de veronderstelling dat duurzaam handelen een flinke opoffering vraagt van het individu: duurzaamheid betekent hier minder *mogen* consumeren, dat we ons *moeten* inhouden en dat mensen hier niet toe geneigd zullen zijn en dus "gedwongen" zouden moeten worden tot duurzaam handelen.

Wij menen dat dit perspectief de mens tekort doet. Duurzaam handelen is niet per definitie een "opoffering" of een

verslechtering van de persoonlijke omstandigheden voor ons rijke westerlingen. Er zullen zeker materiële gevolgen zijn en de wijze waarop wij onze behoeften bevredigen zal veranderen. De inventiviteit en het aanpassingsvermogen van de mens kan er echter voor zorgen dat wij bestaande (en nieuwe) behoeften op nieuwe manieren kunnen bevredigen. Bovendien, en veel fundamenteler, liggen onze behoeften en voorkeuren niet vast. Anders dan ten grondslag ligt aan de (neo-)liberale opofferingsgedachte, is ons gevoel van welbevinden niet alleen gebaseerd op materiële behoeftebevrediging. Mensen ontwikkelen zich voortdurend, en daarbij veranderen onze behoeftes aan de hand van ervaringen, kritische zelfreflectie en debat. Dat geldt ook voor onze consumptiepatronen. We hebben niet "van nature" behoefte aan een smartphone, een auto, of een vliegvakantie naar Nieuw-Zeeland. Technologische, sociale en economische ontwikkelingen bepalen mede wat onze behoeften zijn. Dat onduurzame consumptie nu vaak zo centraal lijkt te staan ("ik ben wat ik koop"), komt niet doordat de vrije mens zo is, maar doordat die kant van ons wordt benadrukt en gestimuleerd door onze sociale en institutionele omgeving.

Dat enkel deze consumptieve, materiële behoeftebevrediging onvoldoende is voor persoonlijk welbevinden, blijkt wel uit de (her-)waardering van immateriële zaken zoals werkplezier, vrijwilligerswerk en zingeving in het algemeen. Ook op het gebied van duurzaamheid is waarneembaar dat behoeftes veranderen en niet enkel draaien om consumptief eigenbelang: de toename van het aantal vegetariërs en mensen

die biologisch inkopen, de grote inzet voor natuurorganisaties, de opkomst van stadstuinen, de weerstand tegen walvisjacht of "plofkip". Duurzaam handelen voelt goed voor veel mensen, en het kan "leuk" zijn om je talenten voor bijvoorbeeld een duurzaamheidsinitiatief in te zetten. De neiging van mensen om iets "goeds" te willen doen of hun talenten te benutten, vormt een niet te onderschatten kracht voor de duurzame samenleving. De kunst is om deze eigen kracht van mensen aan te boren en eventueel te stimuleren.

"De neiging van mensen om iets 'goeds' te willen doen of hun talenten te benutten, vormt een niet te onderschatten kracht voor de duurzame samenleving."

**Persoonlijke moraliteit: harmonie**

Een belangrijk uitgangspunt van het (sociaal-)liberalisme is dat mensen, op basis van hun persoonlijke behoeften, vrij zijn om hun eigen invulling te geven aan "het goede leven"; wat hierbij "goed" is, mag dus niet door anderen – buren, vrienden, kerk, staat – worden opgelegd. Dit is geen pleidooi voor ongebreideld doen waar je zin in hebt. Het sociaal-liberalisme heeft het vrije individu als startpunt, maar wel in verbondenheid met anderen en dus met verantwoordelijkheid voor het geheel. Het recht op zelfbeschikking brengt dus de plicht met zich mee dat individuen hun eigen handelen continu

kritisch beschouwen en verantwoordelijkheid dragen voor de gevolgen voor anderen of de omgeving, ook over (lands-) grenzen heen. Op deze morele verantwoordelijkheid mogen we elkaar in het maatschappelijke domein aanspreken.

"Het recht op zelfbeschikking brengt de plicht met zich mee dat individuen hun eigen handelen continu kritisch beschouwen en verantwoordelijkheid dragen voor de gevolgen van hun handelen voor anderen of de omgeving, ook over (lands-)grenzen heen."

Deze koppeling tussen vrijheid en verantwoordelijkheid is gangbaar in de liberale filosofie, en is zeer relevant voor het duurzaamheidvraagstuk, dat immers gaat over de gevolgen van ons handelen voor anderen en/of de natuurlijke omgeving. Met betrekking tot het gebruik van de natuur door een individu stelde de Britse liberale filosoof John Locke al dat de mens het recht heeft om zich de natuur toe te eigenen, maar alleen onder de voorwaarde dat er "goed en genoeg" overblijft voor anderen. Wat dit precies betekent is uiteraard vatbaar voor interpretatie, maar dit ontslaat het individu niet van de morele plicht om hierover na te denken. Het doel is niet om "perfecte duurzame mensen" te worden, maar, zoals een andere liberale filosoof John Stuart Mill stelde, om de menselijke impulsen onderling

te balanceren. In essentie gaat het "goede leven" om een leven waarin mensen in *harmonie* zijn met hun morele wetten en hun persoonlijke behoeften. De vraag wat jij "goed en genoeg" of eerlijk vindt, is een kwestie van persoonlijke moraliteit. Wat vind jij rechtvaardig? Rechtvaardig is vanuit sociaal-liberaal perspectief wat een individu zou doen of nalaten als hij niet zou weten of hij in zijn huidige positie of in die van elk willekeurige andere betrokkene, nu en in de toekomst, zou verkeren. De overgrote meerderheid van mensen komt achter deze "sluier van onwetendheid" tot duurzame keuzes.

Persoonlijke moraliteit heeft overigens niet alleen betrekking op het privéleven thuis, maar op al het handelen van de mens, dus ook als werknemer, buurtbewoner, of burger. Juist op het werk nemen mensen vaak beslissingen met grote effecten op de omgeving. Tussen persoonlijke ethiek (de ethische beslissingen als persoon) en rolethiek (de ethische beslissingen als rollendrager) zit wat ons betreft geen kloof.

**Streven: resultaat telt?**

Een cruciale vraag hierbij is natuurlijk tot hoever deze persoonlijke moraliteit strekt. Is een goede intentie voldoende, of zijn we ten volle verantwoordelijk voor de consequenties van ons handelen? Als ik auto rijd, ben ik dan verantwoordelijk voor de gezondheidsproblemen die anderen in mijn stad hierdoor kunnen krijgen? Zou ik die gevolgen moeten kennen? En zou ik mensen die schade lijden daarvoor moeten compenseren? En dan hebben we het nog niet over gevolgen voor mensen in andere landen, of zelfs toekomstige generaties. Voor de schade van een natuurramp in Azië ben je meestal als

individu niet direct of indirect verantwoordelijk. Iemand die een tafel koopt, kan wel gedeeltelijk verantwoordelijk zijn voor de kap van bossen in Zuid-Amerika. Hebben individuen de morele plicht zich hierover te informeren? En zouden zij dan maar niet die houten tafel moeten kopen?

Naarmate de gevolgen voor een ander steeds verder van ons weg zijn in tijd en plaats, wordt het steeds moeilijker om de gevolgen van individueel handelen in te schatten. En ook neemt de invloed van individuen om iets te veranderen af naarmate de schaal van een duurzaamheidsprobleem toeneemt. De globale omvang van duurzaamheidsproblemen en de beperkte individuele invloed daarop is echter geen excuus om niets te doen. Binnen de persoonlijke invloedssfeer mogen we van mensen een inspanningsverplichting vragen. Hoe groter de kennis en het besef van de consequenties van het eigen handelen, hoe groter de verantwoordelijkheid. Individuen kunnen de wereld natuurlijk niet in hun eentje verduurzamen. De onduurzame werkelijkheid is daarvoor veel te weerbarstig. Maar elk van ons is wel aanspreekbaar op onze positieve of negatieve bijdrage.

**Sociaal-liberale grensverkenningen**

Dit brengt ons op een laatste punt: hoe kan de eigen kracht van mensen om duurzame morele keuzen te maken worden gestimuleerd? Zoals in het essay *Vertrouw op de eigen kracht van mensen* al werd gesteld, is deze "eigen kracht" van mensen er niet als vanzelf; deze moet worden ontwikkeld. Onderwijs is een belangrijk middel om het zelfregulerend vermogen en de eigen oordeelsvorming van mensen te ontwikkelen en

stimuleren; om het kritische zelfbewustzijn te vergroten over de rol en positie van het individu in de samenleving; om inzicht te verwerven in manieren waarop mensen hun eigen leven en dat van hun omgeving kunnen verbeteren. Ervaring, reflectie en debat zijn daarbij essentieel.

Het kritisch zelfbewustzijn van individuen is echter onvoldoende: mensen moeten ook de middelen hebben om duurzame keuzes in hun dagelijks te kunnen maken. Daarvoor zijn gelukkig steeds meer mogelijkheden: gebruik van zuinige en/of elektrische auto's en scooters, *fair trade* kleding, (deeltijd-) vegetariër, biologische en/of streekeigen voeding, groene stroom, zonnepanelen op het dak, *enzovoort*. De sociale en institutionele omgeving stimuleert, of vergemakkelijkt, echter nog steeds niet altijd duurzame keuzes. Onze kooplust wordt aangewakkerd door de constante stroom van prikkels tot kopen; onduurzame producten zijn nog te vaak goedkoper dan het duurzame alternatief; initiatieven van mensen om duurzaam energie op te wekken worden vaak nog gefrustreerd door bestaande regels. Inspanning op het gebied van duurzaamheid loont nog vaak niet. Vaak overzien mensen in de wirwar van producten, meningen en gevolgen ook niet wat nu eigenlijk echt duurzaam is.

Kortom, duurzaamheid vraagt om een fundamentele verandering van ons politiek, economisch en sociaal systeem. Deze verandering begint bij duurzame individuele keuzes, die verder worden versterkt en concreet gemaakt door gedeelde ervaringen en initiatieven met andere individuen. Dit brengt ons in het maatschappelijk domein van mensen onderling.

# Mensen onderling: Mensen en het maatschappelijke domein

Individuele duurzame keuzes vormen ons startpunt in ons streven naar een duurzame en harmonieuze samenleving. Het sociaal-liberalisme beziet individuen echter in hun sociale samenhang. Mensen ontwikkelen zich, vormen hun behoeften en voorkeuren in relatie tot anderen. Dit brengt ons op het maatschappelijk domein van mensen onderling. In hun eentje zijn mensen niet in staat de samenleving duurzaam te maken. Daarvoor hebben we elkaar nodig.

**Mensen onderling: duurzaam met anderen**

Individuen komen in het maatschappelijk domein met andere mensen in contact, gaan met elkaar in gesprek, soms op de vuist, en gaan kort- en langdurende relaties aan; we vormen samen gemeenschappen. Dit is wat het individu een mens maakt. Mensen gaan om velerlei redenen verbindingen aan. De laatste jaren zien wij in Nederland ook een opleving van sociale verbanden rond duurzaamheidkwesties. Naast en deels binnen de al bestaande NGO's (*Nongovernmental Organizations)* zien we vaak lokale initiatieven van mensen onderling. Neem de lokale duurzame energiebedrijven die door buurtbewoners worden opgezet; de vrijwilligers die parkjes en natuurterreinen onderhouden; de sites op internet gericht op het opnieuw gebruiken of verdelen van overvloedige spullen of eten. Maar ook "op de markt" – immers ook een verbinding tussen mensen, maar dan vooral als consument en producent - kopen mensen bewuster duurzaam en richten zich, soms zelfs zonder directe commerciële motieven, op een duurzamere en meer verantwoorde manier van ondernemen.

Net als bij individuen in het private domein geldt dat niet alle verbindingen en interacties tussen mensen onderling "goed" zijn voor een duurzame samenleving. Dat hangt af van de persoonlijke moraliteit van de individuen die de verbindingen aangaan, en gezamenlijke initiatieven ontplooien. Vanuit sociaal-liberaal perspectief kan deze moraliteit niet door de gemeenschap worden opgelegd. Individuen kunnen in het maatschappelijk domein echter elkaar wel op ieders morele verantwoordelijkheid aanspreken. In dit domein vindt de dialoog plaats over wat mensen belangrijk vinden voor de samenleving als geheel: bijvoorbeeld over wat duurzame ontwikkeling is, en wat daarbij rechtvaardig is. Deze zoektocht naar een "overlappende consensus", naar gedeelde waarden, is cruciaal voor de stabiliteit en continuïteit van iedere samenleving[47].

## De kracht van mensen onderling: verbondenheid en creativiteit

Wat initiatieven en interacties tussen mensen onderling in potentie zo krachtig maakt, vooral ten opzichte van bijvoorbeeld bureaucratisch overheidsingrijpen, is dat ze de noodzakelijke verbondenheid kunnen stimuleren die nodig is voor een respectvolle en empathische houding ten opzicht van de ander en de natuurlijke omgeving. Door ervaringen te delen, frequent contact, dialoog, en een uitwisseling van argumenten kan vertrouwen en wederzijds begrip ontstaan. Een gevoel van verbondenheid met een ander leidt er vaak toe dat mensen zich verantwoordelijk voelen voor, of in ieder geval solidair voelen met, die ander. Zelfs als die ander een

47 Zie ook de richtingwijzer *Koester de Grondrechten en Gedeelde Waarden.*

onbekende is. Deze onderlinge verbondenheid die ontstaat *van onderop* is volgens ons veel effectiever dan opgelegde solidariteit *van bovenaf*.

"Door ervaringen te delen, frequent contact, open dialoog, en een uitwisseling van argumenten, kan vertrouwen en wederzijds begrip ontstaan. Een gevoel van verbondenheid met een ander leidt er vaak toe dat mensen zich verantwoordelijk voelen voor, of in ieder geval solidair voelen met, die ander."

De kracht van mensen onderling is echter bovenal dat het kan leiden tot diversiteit in de samenleving en daarmee tot creativiteit en innovatie: het ontstaan van nieuwe ideeën om problemen op te lossen. Technologische en organisatorische innovaties zijn van groot belang voor ons streven naar een duurzame samenleving, juist omdat de blauwdruk voor de ideale duurzame samenleving niet bestaat. Veel beter dan een overheid, kunnen mensen onderling het maatwerk en de flexibiliteit leveren die nodig zijn om specifieke problemen op te lossen.

**Wanneer mensen onderling wel werkt**

Mensen gaan vaak spontaan verbindingen en relaties aan. Deze manier van organiseren of ordenen is "natuurlijk" voor de mens. De eigen kracht van mensen onderling op het gebied van duurzaamheid kan echter verder worden aangewakkerd en gestimuleerd. Creativiteit ontstaat allereerst vooral door vrije confrontatie met andere visies, het delen van ervaringen en de uitwisseling van argumenten. Voor deze open dialoog is goede informatie zeer belangrijk. Alleen wanneer mensen zich bewust zijn van duurzaamheidsproblemen, hun oorzaken en haalbare oplossingen, kunnen zij effectief werken aan oplossingen in het domein van mensen onderling. Transparantie en *evidence-based* informatievoorziening zijn vereist om een dam op te werpen tegen desinformatie over duurzaamheid. Met productinformatie, duurzaamheidjaarverslagen of beleidsontwikkeling moet gestreefd worden naar eerlijke en transparante omgang met feiten, statistische gegevens en wetenschappelijke inzichten. Cruciaal zijn ook onafhankelijke instituten en maatschappelijke organisaties die toezien op transparantie door bijvoorbeeld milieucriminaliteit en *greenwashing* (het maken van groene reclame door onduurzaam handelende bedrijven) zichtbaar maken.

Creativiteit gedijt ten tweede goed in een omgeving waarin mensen de mogelijkheid krijgen voor *trial-and-error* experimenten en de ruimte om fouten te maken. Het vraagt om vertrouwen. Overdadige bureaucratische regelgeving, vaak gebaseerd op wantrouwen, kan de creativiteit en flexibiliteit van mensen onderling frustreren. Wij zien deze potentiële kracht

van mensen onderling vooral terug in de trend van mensen in de samenleving om steeds meer "lichte verbindingen" aan te gaan: verbindingen die minder formeel, langlopend, gepredestineerd en hiërarchisch georganiseerd zijn dan voorheen. Er is sprake van vrijwilligheid, niet vrijblijvendheid, wederkerigheid en gelijkwaardigheid, van onderop, en vaak kleinschalig. Technologische en sociale ontwikkelingen op het gebied van onder andere de sociale media creëren nieuwe ontmoetingsplaatsen tussen mensen en maken nieuwe invullingen van gemeenschappen mogelijk zoals *crowd-funding*. Naast betrouwbare informatie, en vertrouwen is een zekere mate van "betwistbaarheid" van belang voor het aanboren van het creatieve aanpassingsvermogen van mensen onderling. Betwistbaarheid betekent dat een domein open is voor nieuwkomers. Hiervan is nu echter nauwelijks sprake in ons maatschappelijk domein. Sommige mensen, organisaties en bedrijven hebben "meer macht" – door privileges, of door hun belang in de economie of politiek – dan anderen. Zij profiteren nog vaak van bestaande onduurzame structuren en kunnen ongestraft *freeriden* op de investeringen van anderen. Dit zien wij vaak bij belanghebbenden in inherent onduurzame markten, bijvoorbeeld die van fossiele brandstoffen, energie-intensieve industrieën of de bio-industrie. Deze belanghebbenden zetten hun sterke lobby's in om maatregelen gericht op duurzaamheid tegen te houden of terug te draaien.

Het organiseren van tegenmacht, of het creëren van een gelijk maatschappelijk speelveld, is daarom een belangrijk element in ons streven naar een duurzame samenleving. Door betere

informatievoorziening, een krachtig hoorbare stem voor allen en het transparant maken en bestrijden van hindermachten wordt een vruchtbare politieke discussie over duurzaamheid mogelijk. Dit "democratiseren" van het duurzaamheidsvraagstuk past uiteraard goed bij de democratische uitgangspunten van een sociaal-liberale partij zoals D66 is, met als doel om mensen zeggenschap en invloed te geven op de inrichting van hun eigen leven.

"Het organiseren van tegenmacht, of het creëren van een gelijk maatschappelijk speelveld, is een belangrijk element in ons streven naar een duurzame samenleving."

**Wanneer mensen onderling niet werkt**

Niet alle initiatieven van "mensen onderling" genereren duurzame uitkomsten. Initiatieven van "mensen onderling" hebben zwakke plekken. Allereerst is er het risico van *freeriding*, waarbij de vruchten van verduurzamingsinspanningen niet alleen geplukt worden door de initiatiefnemers maar ook door hen die niets hebben bijgedragen of daardoor geen inspanning meer hoéven te leveren. Denk bijvoorbeeld aan een bepaalde rivier waar de bovenstroomse bedrijven hun afvallozingen terugdringen, waardoor benedenstroomse bedrijven niet langer de noodzaak hebben hun water te zuiveren of afvallozingen te verminderen. Als het relatief te aantrekkelijk wordt om te *freeriden,* wordt de bereidheid tot vrijwillige actie ondermijnd.

In het duurzaamheidsdebat wordt daarnaast vaak gesproken over *The tragedy of the commons*, naar het artikel van Gareth Hardin in *Science* in 1962. Water, lucht, wilde dieren, bos in niemandsland zijn van niemand en daarmee van iedereen. In het najagen van het eigen nut worden deze "goederen" overbenut en uiteindelijk uitgeput. Al realiseert een individuele gebruiker of een gemeenschap van gebruikers zich dit, zolang er maar individuen zijn die ten eigen bate zoveel mogelijk willen consumeren blijft de overbenuting in stand. Dit zien we dagelijks in overbeviste visstanden, overbegraasde gemeenschappelijke weides en overbenut grondwater. Een derde zwakke plek van mensen onderling is gelegen in het onvermogen te komen tot volledigheid en afdwingbaarheid. Binnen de eigen kring weten mensen onderling prima te komen tot hogere standaarden en sterk verbeterde duurzaamheid. De verspreiding van deze standaarden naar de maatschappij als geheel gaat echter niet altijd vanzelf. Wanneer gevonden oplossingen inherent beter, schoner, goedkoper etc. zijn, dan worden deze snel overgenomen. Zolang het echter aantrekkelijk blijft voor een individuele houthakker om niet-duurzaam oerwoud om te hakken en voor individuele consumenten om dit niet-duurzame hout te kopen, zal het niet-duurzame gedrag blijven bestaan.

Hardin meende (zoals na hem veel anderen) dat de autoriteit van een staat nodig is om deze problemen van *free riding, tragedy of the commons* en *volledige afdwingbaarheid* op te lossen. In het volgende deel zullen wij ingaan op de sociaal-liberale invulling van deze rol. We erkennen daarbij ook de grenzen

van de overheid. De overheid als instrument van de rechtsstaat – en onze democratie en bestuur – is de resultante van maatschappelijke krachten. Veel maatregelen zullen dus niet effectief zijn als ze niet worden gedragen door een aanzienlijk deel van de maatschappij. Net zozeer als de initiatieven van "mensen onderling" op kritieke momenten moeten worden beschermd en gesteund door de staat, heeft deze staat steun van initiatieven van onderop nodig om te komen tot geaccepteerde maatregelen. De oplossing van het duurzaamheidsvraagstuk vereist zo veel méér dan krachtig overheidsingrijpen; namelijk een krachtige maatschappelijke beweging die zich inzet voor de duurzame samenleving.

"De oplossing van het duurzaamheids-vraagstuk vereist zo veel méér dan krachtig overheidsingrijpen; namelijk een krachtige maatschappelijke beweging die zich inzet voor de duurzame samenleving."

**Mensen onderling: economie en markt**

De "economie" is onderdeel van het maatschappelijk domein omdat het een systeem van verbindingen tussen mensen is: als consument en producent, werknemer en werkgever. De westerse economie, in de vorm van het vrije marktkapitalisme, wordt vaak gezien als een van de belangrijke oorzaken van onze huidige ecologische crisis. In een economisch systeem

waar groei, winst en consumptieve vrijheid voorop staan, lijkt het ecologisch belang het onderspit te delven. Is ons streven naar een duurzame samenleving verenigbaar met ons huidige economische systeem? Is er een tegenstelling tussen "economie" en "ecologie"?

Een economie is een systeem van productie, distributie en consumptie van *schaarse* middelen. Op deze omschrijving baseerde John Stuart Mill (in zijn *Principles of Political Economy*) al zijn visie dat de economie zich alleen binnen ecologische grenzen kan ontwikkelen. De natuur is immers eindig en natuurlijke hulpbronnen zijn daarom schaars. Ons ecologisch systeem stelt dan ook harde voorwaarden aan de groei van onze productie, en dus aan de mogelijkheden van ons economisch systeem. Als we over deze grenzen heen gaan, wordt ons economisch systeem instabiel en onhoudbaar. Is er dan eerder sprake van een tegenstelling tussen "(vrije) markt" en "ecologie"?

Een markt is een middel tot een doel, en vooral geschikt om de efficiënte allocatie van schaarse middelen te reguleren. Zoals bij alle verbindingen tussen individuen, genereert de markt niet per definitie duurzame of onduurzame uitkomsten. Deze worden bepaald door de regels van het verkeer tussen individuen en hun persoonlijke moraliteit. Wij menen daarom dat onduurzaamheid géén gevolg is van een fundamentele tegenstelling tussen "economie" versus "ecologie", maar van de problematische inrichting van de markt: enerzijds ontkent deze de schaarste van collectieve ecologische goederen zoals

water, lucht en natuur; anderzijds legt zij te veel nadruk op onbeperkte groei, ongebreidelde winstmaximalisatie en consumptieve vrijheid zonder de ecologische grenzen in acht te nemen. Er is niet zozeer een spanningsveld tussen "markt" en "ecologie/natuur", maar dit lijkt zo vanwege het tekortschieten van regels die de natuur beschermen en een onderwaardering van de economische waarde van ecologische goederen.

Deze versmalling van de economie komt geheel overeen met de versmalling van de mens tot een instrumenteel behoeftebevredigend individu (zie het private domein). Deze versmalling is problematisch voor ons streven naar een duurzame samenleving. In essentie gaat het om de vraag wat in de economie "waarde" heeft. We hebben onze economie zo ingericht dat vooral financiële waarde van belang is, waarbij het gebruikte natuurlijk en ook menselijk kapitaal lang niet altijd op waarde meegewogen wordt. Dit wordt in het bijzonder zichtbaar door onze manier van meten van maatschappelijke welvaart. In het meten van BNP spelen het opmaken van natuurlijke bronnen, welzijn of kwaliteit van de leefomgeving geen rol. Dit leidt tot een lineair ingericht economisch model waarbij verbruik in plaats van hergebruik (circulair) centraal staat, en waar "waarde" vooral kwantitatief wordt uitgedrukt.

## Naar een circulaire economie

Om te komen tot een duurzame samenleving is het noodzakelijk dat wij overgaan van een "lineaire" (onttrekkings-) economie gebaseerd op gebruiken en opmaken, naar een "circulaire" economie gebaseerd op hergebruik. De omslag in de

economie en samenleving die duurzaamheid economische meerwaarde geeft, begint geleidelijk en met toenemende snelheid vorm te krijgen. Voor sommige bedrijven (en zelfs landen), is economische groei "groene groei" die samengaat met verlaging van de druk op natuur, milieu en grondstoffen. Verduurzaming en maatschappelijk verantwoord ondernemen wordt door meer en meer bedrijven gezien als een strategische noodzaak en niet als "extra" bovenop het maken van winst. Dit is zichtbaar in de ontwikkeling van moderne technologieën als zonne-energie (PV), elektrische auto's en groene chemie die het mogelijk maken om tegelijk duurzaam én winstgevend te produceren. Maar dit is ook zichtbaar aan de inspanningen van bedrijven om hun bestaande activiteiten te verduurzamen: initiatieven om duurzame grondstoffen als palmolie in te kopen, energieverbruik en verspilling terug te dringen en minder vervuilende ingrediënten en verpakkingsmiddelen te gebruiken. Veel Nederlandse bedrijven (Unilever, AkzoNobel, DSM) lopen hiermee internationaal voorop in hun bedrijfstakken.

"De kraamkamer van noodzakelijke innovaties is het domein van mensen onderling: initiatieven tussen mensen als ondernemers, als consumenten, als burgers."

Dergelijke innovaties, die van groot belang zijn voor de transitie naar een circulaire economie, komen zelden voort uit initiatieven

van de overheid of solitaire uitvinders. De kraamkamer van deze noodzakelijke innovaties is het domein van mensen onderling: initiatieven tussen mensen als ondernemers, als consumenten, als burgers. De tucht van de amorele markt stelt echter ook grenzen aan de verduurzaming van bedrijven. Verduurzaming die investeringen of toenemende kosten vereist en die niet gepaard gaat met hogere inkomsten, kan niet tot in het oneindige worden doorgevoerd door bedrijven. Zij hebben dan hulp van consumenten, andere bedrijven of de overheid nodig.

**Sociaal-liberale grensverkenningen**

Het sociaal-liberalisme is gebaseerd op de overtuiging dat mensen onderling zo creatief zijn dat ze steeds opnieuw zelf oplossingen vinden voor problemen in hun omgeving. Vooral bij een duidelijk gemeenschappelijk doel en hechte samenwerking met een gering risico op *freeriding*, kunnen mensen gezamenlijk veel bereiken op het gebied van duurzaamheid. Door maatschappelijke interacties en uitwisseling van argumenten beïnvloeden mensen elkaar. Dit is de kracht van mensen onderling, maar tegelijkertijd ook een mogelijke valkuil. Bestaande praktijken, instituties, regels en belangen, kunnen de vrijheid van mensen om hun eigen keuzes te maken dusdanig tegenwerken dat initiatieven van mensen onderling ineffectief blijken. Vooral wanneer private partijen veel voordeel hebben bij *freeriding*, waarbij de collectieve kosten over vele mensen worden verdeeld of naar de toekomst worden verschoven, schiet samenwerking in het maatschappelijk domein van mensen onderling te kort. Bedrijven kunnen direct privaat voordeel hebben bij de lozing

van giftige stoffen en broeikasgassen; vissers bij overbevissing; boeren bij de uitputting van de bodem. De rekening wordt uiteindelijk door het collectief op de langere termijn betaald. Om deze verdeling van kosten eerlijker/rechtvaardiger te maken, hindermachten te breken of systemen in beweging te brengen zijn wetten, regels of ander overheidsingrepen soms noodzakelijk. Dit is het domein van de politiek.

# Mens en overheid: burgers en het politieke domein

Het duurzaamheidsvraagstuk raakt de essentie van de politiek: het gaat immers over het oplossen van mogelijke belangentegenstellingen tussen individuen en groepen, hier, elders en later. Onduurzaam handelen kan voordeel opleveren voor een bepaald individu of groep, terwijl anderen schade lijden. Als de rechtvaardigheid van een samenleving in het geding is, dan is krachtig overheidsingrijpen vanuit sociaal-liberaal perspectief wenselijk en nodig. Bestaande sociaal-economische structuren, gevestigde belangen, maar ook regels en wetten, zorgen er nog te vaak voor dat (individuele en collectieve) inspanning op het gebied van duurzaamheid nauwelijks loont.

## Rechtvaardigheid en bureaucratische regels

De sociaal-liberale politieke filosofie is zeer kritisch over politieke bemoeienis met het leven van het individu. Het politieke domein – het domein van de staat en burger – is het enige domein dat haar eigen grenzen kan vaststellen, en dus de andere domeinen (het private en maatschappelijke domein) kan verkleinen of vergroten[48]. Het kan echter niet vaak genoeg worden benadrukt dat het (sociaal-) liberalisme *geen* anti-staatsleer is. Het sociaal-liberale doel is de vrijheid van zoveel mogelijk individuen om hun eigen leven naar eigen inzicht in te richten (en dus hun eigen "kwaliteit van leven" te bepalen);

48 Zie *Vertrouwen op de eigen kracht van mensen* (2009).

en om deze vrijheid te bewerkstelligen kan overheidsingrijpen nodig zijn. Vooral als de rechtvaardigheid in het geding is – zoals op het gebied van duurzaamheid waar kosten ongelijk worden verdeeld, en mensen elkaar door ecologische uitputting en vervuiling kunnen schaden – is een krachtige overheid nodig. Of anders gesteld, dan hebben we bureaucratische regels nodig die de rechten en plichten van individuen vastleggen en een sterke staat die zorgt voor de naleving ervan. Meestal betekent overheidsingrijpen een inperking van individuele vrijheid, echter met als doel, vanuit sociaal-liberaal perspectief, om de vrijheid van iedereen (gelijkwaardigheid) te waarborgen.

"Vooral als de rechtvaardigheid in het geding is, is een krachtige overheid nodig."

Ingrijpen van de overheid met bureaucratische regels kan nodig zijn, maar heeft ook haar eigen beperkingen. De (duurzame) samenleving is allereerst niet maakbaar met "van bovenaf opgelegde" regels en blauwdrukken. Doordat een bureaucratie inherent gebrekkig in staat is tot innovatie en maatwerk is het onverstandig haar zelf oplossingen te laten bedenken of blauwdrukken te laten opstellen. Bovendien hebben maatregelen van de overheid niet vaak praktisch effect zonder enig draagvlak in het private en maatschappelijk domein. Regels leiden soms tot creatieve manieren om deze te omzeilen of naar de hand te zetten. Als laatste zijn bureaucratische regels heel geschikt voor het verbieden van

wat ongewenst is en het creëren van rechtvaardigheid, maar dit kan ten koste gaan van zowel *efficiëntie* - in de zin van innovatie - als *verbondenheid*[49]. Beide, maar vooral ook deze laatste, zijn noodzakelijk voor ons streven naar een duurzame samenleving. Bureaucratische regels kunnen juist een belemmering zijn voor de eigen kracht van individuen en mensen onderling om duurzame oplossingen te vinden.

**De liberaal democratische rechtstaat**

In ons werelddeel wordt de overheid aangestuurd door democratisch verkozen organen. En in een democratie heeft ieder individu het recht om te kiezen welke partijen en mensen "het volk" en "het algemeen belang" mogen vertegenwoordigen, en dus ook wiens perspectief op de samenleving en de toekomst voorrang krijgt. De democratie is daardoor geen garantie voor duurzame uitkomsten. De uitkomst hangt af van de voorkeuren van individuen. De angst bestaat hierbij dat duurzame ontwikkeling wordt tegengehouden door een "tevreden meerderheid", de Westerse middenklasse die optimaal profiteert van de mogelijkheden van een Westerse levensstijl (twee auto's voor de deur; 2 x per jaar op vliegvakantie). De vraag daargelaten of dit inderdaad het geval is - in Nederland stemt een redelijk groot deel van de hogere middenklasse op "groene" partijen – leidt dit tot de vraag hoe vanuit sociaal-liberaal perspectief een democratie *wel* duurzame uitkomsten kan genereren.



49 Zie *Ordening op Orde: een sociaal-liberale visie op de verhouding tussen mens, markt en overheid* (Van Mierlo Stichting, 2011, 2012).

Dit brengt ons op twee belangrijke argumentaties uit de vorige delen van dit essay. Net als in het private domein, is de vrijheid van individuen vanuit sociaal-liberaal perspectief in het politieke domein gekoppeld aan een morele verantwoordelijkheid. In een democratie wordt van burgers verwacht dat zij hun stem weloverwogen uitbrengen; dat wil zeggen, dat zij het belang van de hele maatschappij in hun keuze laten meewegen. En niet alleen hun persoonlijke preferenties, of zoals Jean-Jacques Rousseau het zei in de 18de eeuw onze persoonlijke "hartstochten". Net als in het maatschappelijk domein, is voor "de zuivering van deze hartstochten" dialoog, de uitwisseling van argumenten en gedeelde ervaringen van belang. Deze morele verantwoordelijkheid en politieke dialoog is overigens niet alleen van belang voor burgers, maar ook voor onze politieke leiders. Politiek leiderschap betekent dat politici niet alleen het belang en de voorkeuren van hun eigen achterban nastreven, maar hen ook "onaangename waarheden" kunnen voorhouden.

Ons streven naar een duurzame samenleving wortelt vooral in de liberale grondrechten, die in een liberale democratische rechtsstaat voor elke inwoner gelden. Deze liberale grondrechten stellen mensen in staat om, zonder bemoeienis van de overheid, hun eigen invulling te geven aan "het goede leven". De staat kan dus niet een bepaalde invulling van het goede leven uitdragen of opleggen. Dit principe van "neutraliteit" van de staat is een belangrijk element van het hedendaagse liberalisme. Betekent dit echter dat de staat niet "het duurzame goede leven" kan bevorderen? Het is goed om

te beseffen dat deze neutraliteit niet "waardenvrij" is, deze borgt de waarden van individuele vrijheid en sociale diversiteit. De staat kan op basis hiervan structuren in de samenleving aanpassen die deze vrijheden en diversiteit belemmeren. Hiermee is de koppeling naar duurzaamheid direct gelegd, omdat het ecologische systeem een belangrijke voorwaarde vormt voor ontplooiingsvrijheid van *alle* individuen.

"Als er geen consensus over eventuele schade bestaat, dan geldt het zogeheten 'voorzorgprincipe'; het principe dat stelt dat bij onbekende schade de noodzaak van legitimatie ligt bij onduurzaam gedrag en niet bij duurzaam gedrag."

**Schadebeginsel en voorzorgprincipe**

Uit bovenstaande volgt dat, vanuit sociaal-liberaal perspectief, ingrijpen door de staat kan worden gelegitimeerd als bepaalde structuren of gedrag *schade* toebrengen aan andere mensen. Dit heet het schadebeginsel. Schade moet hier in de brede zin worden opgevat; als een inperking van de mogelijkheden van anderen. De grote vraag is natuurlijk wel wat "schade" is; en verder hoeveel schade, of het risico erop, acceptabel is. Als er geen (wetenschappelijke) consensus over eventuele schade bestaat, dan geldt het zogeheten "voorzorgprincipe"; het principe dat stelt dat, bij onbekende schade, de noodzaak van legitimatie ligt bij onduurzaam gedrag, niet bij duurzaam

gedrag. Of zoals wij in onze richtingwijzer stellen: "niet de bescherming, maar de aantasting van de natuur moet worden gelegitimeerd". Het bepalen van de schade, als basis van overheidsingrijpen, onderstreept opnieuw de noodzaak van een transparante en *evidence-based* informatievoorziening. Dit geldt niet alleen voor het bepalen van schade, maar ook voor het bepalen van *waarde*. Zo is het najagen van een Bruto Nationaal Product (BNP) waarin het opmaken van natuurlijk kapitaal gezien wordt als het creëren van toegevoegde waarde, per definitie niet duurzaam.

De overheid heeft meerdere instrumenten tot haar beschikking om beide principes vorm te geven. Het meest effectieve, maar ook het "botste" overheidsinstrument is het verbieden van wat onaanvaardbaar (lees: onduurzaam) is en het gebieden van wat minimaal vereist is. Dit instrument heeft haar waarde getoond in het verbieden van zeer schadelijke pesticiden zoals DDT, het verbod op de walvisvangst, maar ook in het opleggen van minimale standaarden rond veiligheid en bescherming van de leefomgeving van industriële processen. Het instrument kent duidelijke beperkingen omdat zij alleen geschikt is wanneer zwart-wit keuzes wenselijk en mogelijk zijn. Dit vereist een hoge mate van zekerheid over wat schadelijk is en ook de beschikbaarheid van reële alternatieven.

Soms is verbieden van bepaald gedrag niet wenselijk, maar is het wel nodig om de schadelijke effecten te verminderen. Van "negatieve externaliteiten" is vooral sprake als de opbrengsten van bepaald gedrag (bijvoorbeeld het vangen

van vissen) particulier zijn, maar de schade (het instorten van visstanden) collectief of zelfs "van niemand". Onder dergelijke omstandigheden komen mensen onderling zeer moeilijk tot duurzame oplossingen. Zelfs als alle vissers in Nederland besluiten tot duurzame visserij, dan nog is er niets dat niet-duurzame vissers uit andere landen weerhoudt van het leegvissen van de zee. De overheid speelt een belangrijke rol in het "internaliseren van externaliteiten". De staat fungeert als hoeder van onze collectieve goederen, die we allemaal nodig hebben, maar geen privaat bezit zijn. Door het scheppen van eigendomsrechten en door het maken van "wat van niemand is" tot collectief bezit, ontstaat een context van rechten waarbinnen mensen als individu en onderling tot duurzame oplossingen kunnen komen.

In situaties waarin de overheid een bepaald gedrag als wenselijk ziet, maar verbieden, gebieden of harde kaders zetten te ver gaat, kan zij gebruik maken van prikkels. Het gebruik van financiële prikkels sluit goed aan bij het sociaal-liberalisme. Mensen behouden hun keuzevrijheid en worden als vrije individuen aangespoord keuzes te maken die aansluiten bij een collectief afgesproken algemeen belang. Het extra laten betalen voor gedrag dat minder duurzaam is past ook in het schadedenken ("de vervuiler betaalt"). De betaling kan gezien worden als een compensatie voor die schade. Het is wel inherent moeilijk om te komen tot een juiste hoogte van het te betalen bedrag. Ook is dit instrument niet altijd moreel verdedigbaar: "fout" gedrag wordt niet automatisch "goed" zodra mensen ervoor betalen.

**Gelijk speelveld: markt en civil society**

Het schadebeginsel kan kortom leiden tot wetten, regels, heffingen, belastingen die bepaald (duurzaam) gedrag stimuleren, en/of onduurzaam gedrag tegenwerken of zelfs verbieden. Vanuit het neutraliteitsbeginsel heeft de overheid echter ook een meer indirecte rol op het gebied van duurzaamheid: de overheid is verantwoordelijk voor het creëren van een gelijk speelveld, van eerlijke concurrentie tussen "visies op het goede leven". Door indirecte subsidies, vergunningen, heffingen en belastingen ontvangen onduurzame bedrijven vaak nog een onevenredig voordeel ten opzichte van duurzame alternatieven. Vooral ook omdat "negatieve externaliteiten"- de schade die marktpartijen door gebruik van de natuur veroorzaken – niet worden meegewogen in de prijs op de markt. De transitie naar een circulaire economie kan alleen plaatsvinden als de overheid deze spelregels verandert.

"Ruimte geven betekent niet 'niets doen', maar vaak een ambitie en kader stellen, en vervolgens de ruimte bieden aan mensen om tot oplossingen te komen."

Eenzelfde soort "ongelijk speelveld" zien we in het maatschappelijke domein, waar gevestigde belangen vaak geïnstitutionaliseerde privileges hebben. Duurzaamheids-initiatieven tussen mensen lopen nog vaak tegen veel

bureaucratische regels aan (bijvoorbeeld vergunningen). Het is aan de overheid om aan dit domein de ruimte te geven. Ruimte geven betekent niet "niets doen", maar vaak een ambitie en kader stellen, en vervolgens de ruimte bieden aan mensen om tot oplossingen te komen. Het probleem van het gat in de ozonlaag, veroorzaakt door uitstoot van de gassen CFKs, is op een dergelijke manier aangepakt. De overheid kondigde een ambitie af, "geen CFKs meer over een aantal jaar", waarna mensen onderling kwamen tot oplossingen. Op deze wijze voorkomt de overheid dat zij afhankelijk wordt van haar gebrekkige vermogen tot innovatie en het bedenken van oplossingen.

Tot slot, het streven naar een duurzame samenleving is gebaat bij consistentie op de langere termijn. Een zekere mate van voorspelbaarheid is nodig. Veel groene initiatieven hebben grote problemen ondervonden door zwalkend overheidsbeleid: bijvoorbeeld windenergie, zonne-energie en biogas. Het is goed dat de overheid actief is, kansen signaleert en zijn beleid daarop afstemt. Maar de instrumenten moeten dan wel zó in elkaar zitten dat zij langere tijd kunnen worden volgehouden, en niet na een paar jaar ten offer vallen aan (financiële) heroverwegingen. Wat uiteraard niet betekent dat beleid niet moet veranderen bij voortschrijdend wetenschappelijk inzicht. Bij duurzaamheidsbeleid kunnen we een voorbeeld nemen aan tijdsbestendige regelingen rond de Deltawerken en wegenaanleg, waarbij geoormerkte fondsen zorgden voor continuïteit. Een betrouwbare overheid is minstens zoveel waard als een actieve overheid.

**Schaalniveau: globalisering en regionalisering**

Overheidsingrijpen is er op vele niveaus: dat van de nationale overheid, gemeenten, provincies, maar ook van de Europese Unie en zelfs van eventuele "wereldregeringen", zoals de Verenigde Naties of internationale verdragen. Duurzaamheid speelt op ieder schaalniveau. Afvalverwerking en landschapsbeheer zijn bijvoorbeeld typisch lokale en regionale vraagstukken; luchtverontreiniging door uitlaatgassen is een Europees vraagstuk; het beperken van klimaatverandering en het verlies van biodiversiteit speelt op regionaal, nationaal, Europees en mondiaal niveau. Uitgangspunt is dat elk probleem een oplossing vraagt op de schaal waarop het zich voordoet. Soms moeten andere Europese landen betrokken worden, soms de hele wereldgemeenschap door middel van internationale verdragen, vaak zal een oplossing nodig zijn op alle schaalniveau's tegelijk. Vooral voor het duurzaamheidsvraagstuk geldt ook een andere D66-richtingwijzer: *Denk en Handel Internationaal.*

"Vertrouwen op de eigen kracht van mensen leidt ook bij duurzaamheid tot het belang van oplossingen dichtbij mensen zelf."

De "globalisering" van ecologische vraagstukken betekent dus niet dat we al ons vertrouwen moeten stellen in internationaal opgelegde oplossingen. Vertrouwen op de eigen kracht van mensen, ons sociaal-liberale startpunt, leidt

ook bij duurzaamheid tot het belang van oplossingen dicht bij mensen zelf. Mensen, ook lokale bestuurders, kunnen vaak beter lokale kansen en belemmeringen waarnemen dan landelijke ambtenaren en politici. Verschuiving van de politieke besluitvorming naar decentrale niveaus kan leiden tot de betrokkenheid en verbondenheid van mensen die nodig is voor de krachtige maatschappelijke duurzaamheidsbeweging. In het maatschappelijk domein van mensen onderling weten deze betrokken mensen en ook bedrijven vaak al over grenzen heen te werken aan duurzame oplossingen. Er zijn voorbeelden te over: van NGOs die natuur beschermen in andere landen, tot internationale samenwerking tussen bedrijven, NGOs en consumenten rond duurzame grondstoffen. Voor de overheid is het de kunst dergelijke initiatieven niet in de weg te staan en paraat te zijn om daar waar nodig en gevraagd de initiatieven te steunen. Bijvoorbeeld wanneer deze hun inherente limieten bereiken, de noodzaak tot regelgeving evident is en de initiatieven van mensen onderling inmiddels ook maatschappelijk aanvaard worden.

**Sociaal-liberale grensverkenning: het resultaat telt**

De liberaal democratische rechtsstaat is de hoeder van de individuele vrijheden van alle individuen in een samenleving, zelfs van toekomstige burgers. Door het stellen van kaders, het opstellen en naleven van regels, of met heffingen en subsidies beïnvloedt de overheid de "spelregels" van de samenleving; de manier waarop wij met elkaar en de natuur omgaan. Anders dan voor individuen is voor de overheid een inspanningsverplichting op het gebied van duurzaamheid niet voldoende. Het resultaat telt. Als het gewenste resultaat niet

wordt bereikt, dan moeten opnieuw de spelregels worden aangepast. Zoals gesteld is het streven naar een duurzame samenleving geen vastomlijnd pad naar een statisch einddoel, maar een doelzoekend en complex proces. Waar individuen en mensen onderling ruimte nodig hebben voor *trial-and- error*, geldt voor de overheid dat zij kritisch dient te evalueren welke maatregelen succes hebben en voorop moet lopen in het streven naar concrete resultaten.

# Met dank aan

Dit essay is stand gekomen onder verantwoordelijkheid van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66 voor het sociaal-liberale gedachtegoed.

**Met dank aank**
Mark Dyson, Pier Vellinga, Linda Carton, Diederik van der Hoeven, Corina Hendriks, Annemarie Bijloos, Coen Brummer, Bert Enserink, Marius de Geus, Henri Goverde, Diana den Held, Gerben Jan Gerbrandy, Jan Wouter Langenberg, Harro van Lente, Pieter Leroy, Arthur Petersen, Marty Smits, Stientje van Veldhoven, Marcel Wissenburg, D66-afdeling Dordrecht, Thema-afdeling D66 Duurzaam, en de D66-regio's Friesland, Drenthe en Groningen.

# Koester de grondrechten en gedeelde waarden

## Inleiding

Een kalifaat in het Midden-Oosten, autoritair kapitalisme in China, een onliberale democratie in Rusland en, binnen de Europese Unie, in Hongarije: op allerlei plekken in de wereld worden alternatieven aangedragen voor de liberale democratie die zeggenschap en de rechten van individuele burgers waarborgt. Nieuwe systemen dagen de oude consensus uit, op het economische, diplomatieke en politieke vlak. Ook in Nederland wordt wel eens gevraagd of rechten wel voor iedereen moeten gelden, of wordt gesteld dat democratisch bestuur maar gemodder en ineffectiviteit met zich meebrengt. Daaronder woedt een strijd die teruggrijpt op overtuigingen en argumenten waarom een liberale democratie beter is dan de alternatieven. Moeten individuele burgers rechtsbescherming hebben tegen de staat? Moet iedereen gelijk zijn voor de wet? Kan staatsgezag gebruikt worden om iemand anders een visie op het goede leven op te leggen? Dit is geen strijd van culturen of beschavingen, ook al willen mensen dit soms doen denken. Dit is een ideeënstrijd.

'Koester de grondrechten en gedeelde waarden' – zo luidt een van de vijf richtingwijzers van D66. In dit essay verkennen we waarom sociaal-liberalen grondrechten en gedeelde waarden koesteren. Welke gedeelde waarden bedoelen we? Welke niet? Gelden grondrechten voor iedereen? Waarom hebben we grondrechten? Op welke argumenten is dat gebaseerd? En wat is een typisch sociaal-liberale kijk op grondrechten en gedeelde waarden? [50]

50 Veel van wat in dit essay wordt beschreven is een schematische, ideaaltypische weergave. De passages over politiek, staat en burger beschrijven bijvoorbeeld niet per se hoe de Nederlandse staat momenteel is ingericht. Ze geven meer een schets van hoe en waarom bepaalde zaken moeten of kunnen zijn.

Een fundamenteel streven van sociaal-liberalen is (het waarborgen van) de persoonlijke vrijheid van het individu. Wij spannen ons in voor een samenleving waarin mensen voor zichzelf uitmaken wat 'het goede, het ware en het schone' is. Sociaal-liberalen zijn ervan overtuigd dat als individuen deze vrijheid hebben, de meerderheid van de mensen vervolgens in verbondenheid met anderen vormgeeft aan hun vrijheid. Wij willen een wereld waarin mensen vrij zijn in verbondenheid. Dat illustreert het 'sociaal' in sociaal-liberaal. En zoals voor alle liberalen start dit met zelfbeschikking: de vrijheid waarbinnen mensen zich kunnen ontwikkelen en ontplooien. Die vrijheid kan alleen leiden tot rechtvaardige uitkomsten wanneer er sprake is van gelijke kansen. Uiteindelijk moeten talent, inzet en lukrake pech of geluk de enige factoren zijn die het succes van het individu bepalen. Niet je nationaliteit, afkomst, religie of de rijkdom, positie of opleiding van je ouders. Voor ons zijn deze vrijheid en kansengelijkheid echter niet afdoende. Als iedereen zich heeft ontplooid, is daarmee niet de kous af. Wij willen vanuit onze verbondenheid sociale rechtvaardigheid. Dus als iemand pech heeft gehad bij het verdelen van de talenten, of is gestruikeld in het leven, dan laten we die persoon niet achter. Daarbij kijken we niet alleen naar de mensen in onze directe omgeving of de medemens van vandaag. Onze verbondenheid reikt verder dan de landsgrenzen en betreft ook de generaties na ons. Daarom willen wij keuzes maken die toekomstvast zijn.[51]
Grondrechten en gedeelde waarden bieden een fundament waarop individuen vrij kunnen zijn om te verschillen. In dit

51 Voor een uiteenzetting over toekomstvastheid en een sociaal-liberaal perspectief op intergenerationele vrijheid, zie: 'Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving', VMS 2013.

essay richten wij ons op de zogeheten politieke grondrechten, die zorg dragen voor rechtvaardigheid door gelijkheid te garanderen.[52]

"Grondrechten en gedeelde waarden bieden een fundament waarop individuen vrij kunnen zijn om te verschillen."

Dit essay bestaat uit drie delen. Vanuit onze liberale overtuigingen krijgen waarden, gedeelde waarden en grondrechten in eerste instantie betekenis door individuele waarden, bespiegeling en handelingen. Mensen zijn echter geen eilanden, en daarom kijken we in het tweede deel naar hoe waarden betekenis krijgen tussen mensen onderling, en de manier waarop mensen omgaan met gedeelde en niet-gedeelde waarden. Grondrechten zijn een gecodificeerde neerslag van de hierboven weergegeven gedeelde waarden, en worden bewaakt door een rechtsstaat. Over de verhouding tussen burger en staat gaat het derde deel van dit essay.

52 Het sociaal-liberalisme biedt ook een perspectief op *sociale* rechtvaardigheid: een rechtvaardige mate van ongelijkheid en het belang van eerlijke beloning van en de voorwaarden voor individuele inspanning. Voor meer hierover, zie: 'Beloon prestatie en deel de welvaart', VMS 2016.

# De mens: grondrechten en gedeelde waarden in het private domein

**Ieder mens is een individu met eigen waarden en ideeën over goed en kwaad. Tegelijkertijd leidt ons gedeelde mens-zijn tot gedeelde fundamentele waarden als vrijheid van meningsuiting en respect voor lichamelijke integriteit. Het koesteren van deze gedeelde waarden is een voorwaarde om niet alle waarden te hoeven delen.**

Net zoals voor andere liberalen is voor sociaal-liberalen het individu de 'basisbouwsteen' die een eigen afweging kan maken in een maatschappij. Alle mensen zijn verschillend, met een eigen kijk op het goede leven. Tegelijkertijd zijn we allen mens, met vergelijkbare lichamen en breinen. Juist daarom is voor liberalen de vrijheid van mensen zo'n belangrijk streven. Er is een fundamenteel mens-zijn dat iedereen verbindt, ondanks de verschillen. Dat is niet voor iedereen vanzelfsprekend; er zijn veel mensen die liever benadrukken dat er verschillen zijn. Soms lijkt men met 'de ander' helemaal geen rekening te willen houden.[53] Kiezen voor de vrijheid van ieder individu is echter een inclusieve keuze: we streven naar vrijheid voor alle mensen.

**Vrijheid in verbondenheid**

Sociaal-liberalen hebben daarnaast ook oog voor de mens als sociaal wezen. Zij erkennen dat mensen verbindingen aangaan

53 aarbij volledig voorbijgaand aan de gedachte dat mensen niet terug te brengen zijn tot een enkele identiteit. Mensen zijn meer dan alleen een etniciteit, geslacht, geloof, ras, of de som daarvan. (Denk en Handel internationaal, p. 23 VMS 2014).

met andere mensen en dat mensen verbonden zijn met hun omgeving, of ze dat nu willen of niet. Het streven naar vrijheid voor ieder individu leidt voor sociaal-liberalen tot vrijheid in verbondenheid – men geeft gezamenlijk invulling aan de vrijheid. Het is een individueel perspectief op gemeenschap. Daarbij erkennen sociaal-liberalen dat de mens niet een zuiver redelijk wezen is, maar weten we tegelijkertijd dat de mens zijn vermogens tot denken en reflectie wel degelijk kan gebruiken om verlangens en driften te kanaliseren.[54] De mens is in staat goed en kwaad van elkaar te onderscheiden, hierover van mening te veranderen en met andere mensen van mening te verschillen.[55] Uit dat soort verschillen komen verschillende waarden en prioriteiten voort. Het is een uiting van de veelzijdigheid van mensen en samenlevingen, en een fundamentele reden voor het bestaan van maatschappelijk en politiek debat.

## Universele gedeelde waarden

Naast de veelvoud aan waarden en prioriteiten leidt het fundamentele mens-zijn van ons allemaal tot een set van *gedeelde waarden*. Niemand wil immers aangeklaagd worden vanwege een

54 De onredelijke kant van de mens geeft conflict, maar heeft ook prachtige inzichten of kunst opgeleverd. Veel mensen zien een tegenstelling tussen verlangens/driften/instincten en ratio/reflectie/afwegingen. Het sociaal-liberalisme omarmt veel meer de zienswijze dat deze aspecten van de menselijke conditie elkaar kunnen aanvullen. Het enkel volgen van emoties leidt vaak tot slecht doordachte, slecht uitwerkende oplossingen; zuiver varen op de ratio wordt kil en afstandelijk. Hierover hield Phillipp Blom in 2011 voor de Van Mierlo Stichting de Marchantlezing onder de titel 'De paradox tussen rede en instinct.'

55 Voor de goede orde: we stellen niet dat mensen een 'waar' of /voor iedereen geldend onderscheid maken tussen goed en kwaad, maar mensen maken wel degelijk een onderscheid.

uitspraak, een mening of overtuiging. Niemand wil opgesloten worden zonder opgave van reden en mogelijkheid tot verweer. Niemand wil een afwijkende mening opgelegd krijgen, ongewenst geschonden worden in zijn fysieke integriteit, of zijn spullen afgepakt zien worden. Geen mens wil dat soort dingen, ongeacht iemands cultuur, afkomst of godsdienst; het is universeel.[56] Dit soort afkeuren leidt tot gedeelde waarden als gelijkheid[57] van alle mensen, vrije meningsuiting, eerbiediging van de lichamelijke integriteit, geweldloze oplossing van conflicten en het delen van machten. Deze gedeelde waarden vormen voor ons een ervaringsfeit. Zoals in de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring van 1776 al werd gesteld: 'we hold these truths to be self-evident'. Grondrechten zijn gebaseerd op deze universele, gedeelde waarden.

## Grondrechten als waarborg voor verscheidenheid

En hier is de paradox: we hebben grondrechten, die zijn gebaseerd op *gedeelde* waarden, juist omdat we allemaal *verschillend* zijn. Grondrechten garanderen eenieder om een eigen mening te hebben, en dus met elkaar van mening te mogen verschillen. Grondrechten vormen de waarborg

56 Het is dan ook belangrijk om universele grondrechten niet te bestempelen als 'westers'. De notie van grondrechten en rechtsstaat is dan wel in de westerse wereld filosofisch uitgewerkt, de gedachte erachter is universeel in die zin dat het uitgaat van zaken die voor ieder mens gelden, uit welke cultuur men dan ook komt.

57 Alle mensen gelijk wil niet zeggen: iedereen is hetzelfde. Mensen verschillen en hebben daarom recht op gelijke behandeling door de staat. Zoals in het essay 'Denk en handel internationaal' gezegd wordt: Verschillen zijn mooi, want ze geven de wereld en het leven kleur. Wij willen dat ieder mens, ongeacht achtergrond, overtuiging, geslacht of geaardheid, overal ter wereld vrij kan zijn om verschillend te zijn. We streven deze vrijheid voor allen na omdát we allemaal verschillend zijn. 'Denk en handel internationaal', p. 69 (VMS, 2014.)

dat staatsinstanties niet kunnen afdwingen dat mensen alle waarden delen. Grondrechten bestaan om met elkaar te twisten over niet-gedeelde waarden, over ideeën die we niet met elkaar delen. Individuen moeten immers vrij zijn om hun eigen weg te vinden in de wereld, om hun eigen idee van goed en kwaad te vormen en om hierover van mening te veranderen. Grondrechten garanderen deze individuele vrijheid en dat is waarom liberalen ze zo belangrijk vinden. We koesteren de gedeelde waarden, om over andere waarden met elkaar van mening te verschillen. Koesteren betekent ook terughoudend zijn met het politiseren van grondrechten: zodra een partij of gedachtegoed zich grondrechten gaat toe-eigenen, holt men de basis ervoor uit.

"We koesteren de gedeelde waarden, om over andere waarden met elkaar van mening te kunnen verschillen."

**Twee soorten vrijheid**

Grondrechten garanderen dat ieder individu vrij is van inmenging (door de staat) en dus niet beperkt wordt in het bepalen van zijn mening (negatieve vrijheid). Daarnaast moeten mensen ook *in staat zijn* (de vaardigheden hebben) om zich een mening te vormen (positieve vrijheid). Ze moeten niet alleen vrij zijn van onderdrukking, maar ook vrij zijn om zich te ontwikkelen. Sociaal-liberalen pleiten voor twee soorten van vrijheid: vrij *van* inmenging en vrij *om* een afweging te maken.[58]

58 Deze twee invullingen van vrijheid worden ook wel 'negatief' en 'positief' genoemd. Deze begrippen werden bekend door de politiek filosoof Isaiah Berlin, in het essay 'Two concepts of liberty'uit 1958.

Het vrije individu stelt in het private domein uiteindelijk zijn waarden vast. In het maatschappelijke domein toetst een individu zijn waarden in botsing met andere waarden. In het politieke domein worden waarden en maatschappelijke normen wetten. Het maatschappelijke en politieke domein komen in de volgende delen aan bod.

**Persoonlijke moraal, rolmoraal en publieke moraal**

Waarden zijn geen tijdloze en onveranderlijke gegevens. Ieder individu bepaalt zelf zijn waarden, reflecteert erop en stelt ze bij.[59] Moraliteit, de toetssteen voor het eigen gedrag, is voor liberalen daarom in eerste instantie een persoonlijke aangelegenheid. Waarden moeten niet door een sociale omgeving, de familie of de kerk aan een persoon opgelegd worden. Het liberalisme, als gedachtegoed, geeft geen advies over welke waarden een individu moet aanhangen – afgezien van de nadruk op de gedeelde waarden die mensen voornamelijk ruimte en vrijheid geven, maar niet een specifieke richting. Dat is een kerngedachte achter onze politieke stroming: mensen moeten zelf kunnen uitmaken wat hun waarden zijn. Maar een mens vormt z'n waarden nooit in een vacuüm. Vanaf de geboorte krijgen mensen waarden aan- en overgedragen door bijvoorbeeld opvoeding, sociale omgeving en onderwijs. Daarbij houdt de vrijheid van een individu om z'n eigen waarden vorm te geven op wanneer hij daarmee de vrijheid van een ander beperkt. In de loop van het leven ontwikkelt een mens

59 Deze vaardigheid is naar onze overtuiging in ieder individu latent aanwezig, maar mensen worden er niet kant-en-klaar mee geboren. Dat is waarom een sociaal-liberale partij als D66 zoveel belang hecht aan onderwijs. Voor meer hierover, zie: 'Vertrouw op de eigen kracht van mensen' (Van Mierlo Stichting/PPC, 2009), p. 20 e.v.

echter niet alleen een persoonlijke moraliteit. Men ontwikkelt ook een rolmoraal: de mores die horen bij een bepaald geloof of beroep, of bij een subcultuur of een vriendengroep. Een ambtenaar heeft bijvoorbeeld een andere rolmoraal dan een loodgieter of een arts. Rolmoraal en persoonlijke moraal kunnen verschillen: we handelen 'in functie' weleens anders dan we 'thuis' zouden doen. Maar rolmoraal en persoonlijke moraal zijn niet strikt van elkaar te scheiden. Mensen maken hun keuzes vaak vanuit een combinatie van beide.[60] En dan is er ook een publieke moraal: dat wat door de bank genomen in een samenleving als goede of normale waarden en gedrag wordt gezien – breder dus dan wat we in dit essaygedeelde waarden noemen. Publieke moraal verwoordt datgene waarvan we vinden dat we elkaar erop mogen aanspreken.

De persoonlijke moraal kan conflicteren met de publieksmoraal. Zo kan de publieksmoraal stellen dat iedereen vrij is om lief te hebben wie hij of zij wil, en daarnaar te leven; tegelijkertijd kan iemand vanuit zijn persoonlijke moraal menen dat homoseksuelen niet mogen trouwen. Bij de zogeheten weigerambtenaren, ambtenaren van de burgerlijke stand die weigerden om een homo-huwelijk te voltrekken, was zelfs sprake van een botsing tussen persoonlijke moraal (tegen het homohuwelijk), rolmoraal (als ambtenaar moet men de wet uitvoeren/gehoorzamen) en publieksmoraal (de verenigde kiezers als vertegenwoordigd door de wetgever). Binnen de door grondrechten gewaarborgde gedeelde waarden van

60 Overigens kan het gebeuren dat de rolmoraal de persoonlijke moraal volledig gaat overheersen. Dit risico bestaat bijvoorbeeld bij bijzonder hechte groepen.

gelijkheid, vrijheid van meningsuiting, etc. moet persoonlijke moraliteit in liberale ogen altijd vrij zijn. Het is voor ieder mens een uitdaging om te gaan met de spanningen die kunnen bestaan tussen persoonlijke moraal, rolmoraal en publieke moraal. Dit wil niet zeggen dat mensen altijd goed zullen doen. Maar mensen moeten wel vrij zijn om zelf een oordeel te vormen en ernaar te handelen.[61]

61 it is een belangrijke reden waarom liberalen zo veel belang hechten aan eigen verantwoordelijkheid. De vrijheid om een eigen oordeel te vormen geeft een mens ook een morele opdracht om dat te doen. Dit is de basis onder het begrip burgerschap – meer daarover in het vervolg van dit essay.

# Mensen onderling
# Grondrechten en gedeelde waarden in het maatschappelijke domein

**Sociaal-liberalen koesteren gedeelde waarden om niet álle waarden te hoeven delen. Het is dus essentieel om goed te kunnen omgaan met waarden die je niet met een ander deelt. Vaak gebeurt dit in een maatschappelijk gesprek, soms zijn hier regels voor nodig die we vaststellen in een politiek gesprek.**

Morele overtuigingen van individuen zijn gebouwd op het fundament van de persoonlijke moraliteit. Maar deze moraliteit krijgt pas betekenis wanneer een mens in contact komt met anderen, wanneer de moraliteit getest wordt aan handelingen en keuzes, kortom: aan de realiteit van mensen onderling. Mensen onderling stellen (al dan niet gedeelde) publieke waarden vast.[62]

Grondrechten en gedeelde waarden zijn voor sociaal-liberalen *voor*waarden voor alle individuen om in vrijheid te leven. Voor (sociaal-)liberalen is de pluriformiteit die volgt uit het koesteren van gedeelde waarden een uiting van, en een waarborg voor, individuele eigenheid. In een pluriforme samenleving, die ruimte laat voor uiteenlopende waarden, is het van groot belang om te kunnen omgaan met afwijkende waarden en meningen; met niet-gedeelde waarden dus.

62 Niet alle waarden die in een maatschappij gedeeld worden, vertalen zich direct in een politiek grondrecht. Het betreft alleen die waarden die nodig zijn om met elkaar van mening te kunnen verschillen. Overige maatschappelijke consensus wordt 'gewoon' een wet, als het überhaupt in regelgeving gevangen wordt. De meeste maatschappelijke consensus bestaat uit impliciete waarden en normen.

## Omgaan met niet-gedeelde waarden

Een pluriforme samenleving is goed voor ons streven naar individuele vrijheid, maar leven in een pluriforme samenleving is lang niet altijd gemakkelijk. Wat doe je bijvoorbeeld wanneer iemand zich met een beroep op grondrechten de vrijheid toe-eigent om te pleiten tegen andermans vrijheid? Hoe tolerant moet je zijn tegen intolerantie? Het liberalisme streeft naar vrijheid van het individu. Tegelijkertijd bepleit liberalisme het belang van grondrechten, die een individu de vrijheid ontzeggen andermans vrijheid in te perken. Wat is een liberale reactie op intolerantie?

*Horizontale en verticale werking van grondrechten*

In een liberale reactie op intolerantie is het goed om onderscheid te maken tussen twee invalshoeken. Allereerst heeft de vraag een staatsrechtelijke dimensie: wat moet een overheid toestaan? En omgekeerd: mogen wetgeving en rechtspraak worden gebruikt om bijvoorbeeld de vrijheid van meningsuiting van een individu te beperken, en zo ja, wanneer? We hebben het dan over de 'verticale werking' van grondrechten (meer hierover in het derde deel van dit essay). In het maatschappelijke domein van mensen onderling is echter een andere invalshoek aan de orde: de manier waarop individuen (in staatsrechtelijke gelijkheid) omgaan met verschil van mening. Daarop is de 'horizontale werking' van grondrechten van toepassing. Wanneer ik stellig ervan overtuigd ben dat iemand anders verkeerde overtuigingen heeft, onderschrijf ik als liberaal zijn (juridische en morele)

recht op die mening. De overheid moet die mening niet onderdrukken. Je hoeft het immers niet met mensen eens te zijn om te vinden dat ze recht op die mening hebben. Maar mensen kunnen het wel onderling oneens zijn, en met elkaar in gesprek, dialoog of debat treden – omdat men denkt dat de ander ongelijk heeft en omdat men daar argumenten voor heeft. Vanuit grondrechten beredeneerd kán het ene individu een ander zijn mening niet eens ontzeggen – men heeft geen formele macht over die persoon. De vrijheid van meningsuiting werkt voornamelijk verticaal en niet horizontaal. Of de politie een cartoonist van het bed licht vanwege onwelgevallige tekeningen is iets wezenlijk anders dan een dispuut tussen twee burgers waarin de een de andere mening niet wil horen of accepteren. Bij dat laatste is de vrijheid van meningsuiting juridisch gezien niet in het geding. Liberalen zullen in beginsel terughoudend zijn om grondrechten een horizontale werking toe te schrijven.

*Het recht op verschil*

Er is een fundamenteel mens-zijn dat iedereen verbindt, ongeacht verschillen. De overtuiging dat iedereen recht heeft op vrijheid en dus op vrijheidsbeschermende wetten komt voort uit deze constatering en de daarop gestoelde morele gelijkwaardigheid, wederkerigheid en lotsverbondenheid.[63] Het belang van gelijkwaardigheid, wederkerigheid en lotsverbondenheid is bovendien gebaseerd op de notie dat niemand de waarheid in pacht heeft. Dat niemand voor een ander kan bepalen wat een goed leven is – dit moeten

63 In het essay 'Denk en handel internationaal' (Van Mierlo Stichting, 2014) worden deze principes verder uitgewerkt (p. 19 e.v.).

mensen zelf kunnen bepalen. Uit deze vrijheid komen onherroepelijk verschillende invullingen van het goede leven voort. En voor ons geldt: verschillen geven de wereld en het leven kleur. Wij willen dat ieder mens, ongeacht achtergrond, overtuiging, geslacht of geaardheid, gelijk is om vrij te zijn en om verschillend te zijn. We streven deze vrijheid na omdát we allemaal verschillend zijn. Intolerantie die dit wezenlijke gegeven miskent en zich beroept op een hogere waarheid als rechtvaardiging van vrijheidsbeperking van anderen moet, door mensen onderling, bevraagd en van weerwoord worden voorzien worden. Ze moet uitgedaagd worden om met argumenten te komen voor de hogere waarheid die voor iedereen gelden.[64] Dat is een liberale omgang met intolerantie in het maatschappelijke domein.

"Intolerantie moet door mensen onderling van weerwoord worden voorzien."

*Eigen waarden kennen en onderbouwen*

De mogelijkheid dat je van mening kan verschillen, betekent nog niet meteen dat 'waarheid dus niet bestaat', of dat 'de overtuigingen van anderen even goed zijn als de mijne'. Erkennen dat ieder het recht op een mening heeft, maakt niet iedere mening even goed. Maatschappelijke dialoog, debat en argumenten onderzoeken precies dat: welke mening is

64 it is tot nu toe in de geschiedenis van de mensheid nog niet op onweerlegbare wijze gebeurd.

nu (tijdelijk, intersubjectief, maar niettemin) de beste?[65] Een dergelijk gesprek kan alleen gevoerd worden als men de eigen overtuigingen goed kent. Uit het koesteren van gedeelde waarden, en uit besef van andere, niet gedeelde waarden vloeit een (morele, niet een juridische) verantwoordelijkheid voort om de eigen waarden en overtuigingen goed te onderzoeken en te onderbouwen. Om voor zichzelf feiten en meningen te onderscheiden. Deze verantwoordelijkheid geldt voor ieder mens, en is nodig om elkaars vrijheid te realiseren.

Erkennen dat grondrechten vragen om de bereidheid om de discussie aan te gaan, betekent nog niet dat bij iedere discussie grondrechten aangevoerd moeten worden. In een debat over alledaagse niet-gedeelde waarden moet niet, of hooguit met grote voorzichtigheid, een beroep op grondrechten worden gedaan. Ook dit is een vorm van koesteren. Een discussie over de duur of hoogte van uitkeringen, of over het aanleggen van een nieuwe snelweg of windmolen, is voor veel mensen van groot belang, maar niet direct terug te voeren op grondrechten. Wie grondrechten wil gebruiken als argument in een 'gewoon' politiek debat loopt het risico de legitimiteit en het draagvlak van de grondrechten uit te hollen.

*Omgaan met culturele verschillen*

Bij individuele vrijheid en een pluriforme samenleving hoort ook de aanvaarding van cultureel verschil. Nogmaals: we

65 aarbij komt: ook wanneer je accepteert dat niemand de waarheid in pacht heeft, bestaat er zoiets als 'feiten'. In filosofische zin worden de kenbaarheid en waarheid van een feit wellicht in twijfel getrokken, maar in de intersubjectieve wereld van mensen is een verschil te maken tussen feit en mening. Dit is van groot belang voor iedere constructieve maatschappelijke gedachtewisseling over waarden.

koesteren grondrechten, die zijn gebaseerd op gedeelde waarden als vrije meningsuiting of morele gelijkheid van alle mensen, zodat mensen hun cultuur in vrijheid kunnen beleven en zo verschillend en individueel vrij kunnen zijn.[66]

Een mens moet vrij zijn om bijvoorbeeld een cultuur te beleven die de verschillen tussen man en vrouw benadrukt, zolang dit niet leidt tot het ontzeggen van fundamentele grondrechten voor andere individuen. Vanuit liberaal oogpunt staat het dan ook, paradoxaal genoeg, eenieder vrij om individuele vrijheid te verwerpen. Alleen niet voor anderen. Cru gezegd: mensen kunnen bijvoorbeeld niet gedwongen worden de homoseksualiteit van hun broer of zus te accepteren.[67] Het staat ze vrij om een homoseksueel familielid uit hun leven te sluiten – hoe onterecht of onsympathiek iemand anders dat ook kan vinden. Maar ze kunnen niet het familielid dwingen zich anders te laten voelen of te gedragen. In het maatschappelijke domein van mensen onderling kunnen mensen in gelijkwaardigheid met elkaar discussiëren over alles. De uitkomst van zo'n gesprek hoeft niet direct tot overheidsingrijpen te leiden – liever niet zelfs! Wanneer mensen in hun sociale context individuele (horizontale) onvrijheid ervaren, is het in eerste instantie hun eigen verantwoordelijkheid om daarin verandering aan te brengen.

66 Grondrechten zijn dus een fundament voor een discussie over hoe mensen uit verschillende culturen samen kunnen of moeten leven, niet de inzet ervan. Tenzij mensen de gedeelde waarden waarop grondrechten gebaseerd zijn, verwerpen.

67 Deze argumentatie geldt alleen voor meerderjarigen. In het geval van kinderen ligt het ingewikkelder. Daar botst de vrijheid van ouders om naar eigen inzicht op te voeden en waarden door te geven met de rechten van het kind om eigen levenskeuzes te maken.

*Machtsverhoudingen*

We kunnen niet ontkennen dat er in de verhouding van mensen onderling niet alleen maar sprake is van het uitwisselen van gedachten. In de relaties van bijvoorbeeld werkgever tot werknemer, trainer tot pupil en verenigingsbestuur tot lid zit ook nadrukkelijk macht verborgen. De opvattingen en waarden van de meer-machtige kunnen daarmee ook directe gevolgen van onvrijheid hebben voor de minder-machtige. Het is niet altijd mogelijk om de discussie aan te gaan of onszelf als individu te onttrekken aan die macht. Hiermee ontstaat er een grijs gebied in de verhouding van mensen onderling waar heel soms, zeer zorgvuldig en met mate, een rol voor de staat is weggelegd.

De staat kan voorzieningen bevorderen als blijf-van-mijn-lijfhuizen om horizontale vrijheid te waarborgen van het ene individu ten opzichte van een ander individu. De staat kan wetgeving invoeren om mensen die van waarheid (willen) veranderen te beschermen tegen andere mensen. En de staat kan dienen als waarborg voor (verticale) individuele vrijheid en tegen (horizontale) fysieke bedreiging. Maar de staat mag uit liberaal perspectief nooit iemand dwingen om vrijzinnige, progressieve overtuigingen aan te nemen. Tegelijkertijd: waarden als vrijheid van geweten en vrijheid van levensovertuiging kunnen alleen als grondrecht overleven als genoeg mensen onderling deze waarden koesteren, verdedigen en uitdragen. Mensen onderling moeten elkaar bevragen op overtuiging en gedrag – geweldloos en in vrijheid. Als iemand bijvoorbeeld graag wil dat meer mensen een progressieve kijk op het leven hebben, moet hij zelf het gesprek met conservatieve

mensen aan gaan. Dat leidt niet altijd tot gemakkelijke of prettige gesprekken.[68] Vrijheid in verbondenheid is niet alleen maar gemakkelijk en prettig. Maar het is wel goed, vanuit onze fundamentele overtuiging dat ieder mens vrij moet zijn. [69]

*Tolerantie*

Juist in een pluriforme samenleving waarin veel uiteenlopende waardepatronen aangehangen worden, is het belangrijk om tolerant te zijn ten opzichte van de niet-gedeelde waarden.[70] Tolerantie wordt weleens ten onrechte geïnterpreteerd als 'omarmen van wat je verwerpt'. Dat is niet wat het begrip inhoudt en tamelijk tegenstrijdig met de vrijheid van het individu. Tolerantie houdt in dat je een andere kijk op het leven duldt, gedoogt of verdraagt. Het is de aanvaarding van het recht van anderen om anders te zijn, niet de aanvaarding van de achterliggende ideeën.[71]

"Tolerantie is de aanvaarding van het recht van anderen om anders te zijn, niet perse de aanvaarding van andermans ideeën."

68 Gesprek is hier niet altijd letterlijk het geval – het kan ook dienen als metafoor voor gedachtevorming en uitwisseling in het maatschappelijke domein.

69 Het is een goed op zich, zonder dat dit positieve gevolgen hoeft te hebben.

70 Zie ook: 'Vertrouw op de eigen kracht van mensen', (VMS 2009), p. 24.

71 Polarisatie is de tegenhanger van wederzijdse tolerantie. Onder polarisatie verstaan wij hierbij de wederzijdse verwerping door groeperingen die er verschillende culturele en/of politieke idealen op nahouden. Het grondig met iemand oneens zijn en dat uiten is niet direct polariserend, noch intolerant.

*Rechten voor groepen of individuen*

Andere politieke theorieën, die meer op gemeenschap gericht zijn, pleiten vaak voor een pluriformiteit gebaseerd op groepen. In die opvatting ligt de nadruk op rechten voor een groep, en worden individuen binnen een groep minder in staat gesteld hun eigen keuzes te maken. Wat nu als individuen in hun sociale context een kwetsbare positie innemen? Denk aan kinderen, maar ook in sommige gevallen vrouwen of homo's en lesbiennes. Voor liberalen geldt doorgaans als richtlijn: de vrijheid van het individu is de basis en het moet voor mensen mogelijk zijn om zich aan een groep te onttrekken, zonder te hoeven vrezen voor geweld. Hoe hecht die gemeenschap ook is.

## Van overtuigingen naar regels

Het maatschappelijke gesprek tussen mensen onderling kan leiden tot de behoefte aan regels. Regels kunnen individuele vrijheid belemmeren. Een liberale visie brengt met zich mee dat regels alleen maar mogen worden gemaakt na een democratische discussie over waarden en doelen. Regels maken vraagt daarom om politiek. Politiek is in zekere zin een geïnstitutionaliseerd gesprek tussen mensen onderling over fundamentele keuzes, dat leidt tot het maken of juist niet maken van regels. Iedere burger is daarmee in potentie een politicus.[72] De politiek moet werken als een verbinding tussen

72 In dit essay wordt met burgerschap bedoeld: de juridische verhouding tussen een individu en de staat, in klassiek politiek-theoretisch perspectief. Voor een sociaal-liberale kijk op de bredere opvatting van burgerschap, participatie, etc., zie: 'Van opgelegde naar oprechte participatie' (VMS, 2014). Mensen worden in een politieke context soms aangeduid als kiezer, dan weer als burger. 'Kiezer' verwijst enkel naar het actief kiesrecht, dat wil zeggen het recht om op een volksvertegenwoordiger te stemmen. Een belangrijk element van democratisch burgerschap is echter het passief kiesrecht, dat iedereen het recht geeft om verkozen te worden. Dit recht maakt het mogelijk dat burgers de ene keer de bestuurde zijn, en een andere keer de bestuurder. Het begrip burgerschap impliceert dat iedereen in potentie een politicus is.

mensen onderling en staatsinstanties. Het politieke gesprek over regels materialiseert zich in de wetgevende macht.

*Politiek is niet de overheid*

We moeten hierbij bedenken dat politiek (het 'gesprek over regels') in principe iets wezenlijk anders moet zijn dan het openbaar bestuur en de overheid (het bestuurlijk en ambtelijk uitvoeren van die regels). Politiek is een handeling van mensen die zich uitspreken over hun kijk op het algemeen belang, en over hoe staatsinstanties (de overheid) hiernaar moeten handelen.[73] In de praktijk blijkt dat hoe minder mensen zich actief bezighouden met politiek, des te meer deze zal verstatelijken en 'verbestuurlijken'. De politiek gaat dan deel uitmaken van de overheid, terwijl die politiek nu juist die overheid moet bij- en aansturen. Anders gezegd: het politieke gesprek over regels wordt dan een kwestie van ambtelijke doelmatigheid. Dit maakt weer eens duidelijk dat volksvertegenwoordigers beslist geen ambtenaren zijn! Ze werken niet voor de uitvoerende macht, maar moeten deze kritisch volgen, indien nodig buiten gebaande paden denken en de regels maken of aanpassen die de uitvoerende macht moet toepassen.

*Politieke vereniging*

Een individuele burger staat echter niet sterk in het complexe bestuurlijke krachtenveld van de hedendaagse samenleving. Met name door de grote schaal waarop de hedendaagse samenleving is georganiseerd, is het nodig het politieke gesprek in te bedden en te kanaliseren in instituties – juist om te zorgen

73 Politiek moet dus idealiter gaan over strijdige visies op het algemeen belang, niet over strijdige individuele belangen.

dat argumenten goed gehoord kunnen worden en niet per se de machtigste persoon of groepering wint.[74] Dat is waarom mensen zich (moeten) organiseren om hun politieke energie te richten. Historisch gezien is dit precies wat een politieke partij is: een vereniging van gelijkgestemde burgers die zich verenigen om vanuit gedeelde idealen het openbaar bestuur te beïnvloeden. Sterker nog, alle politieke partijen in Nederland zijn een vereniging.[75] Het is van groot belang voor de vitaliteit van een democratie dat deze verenigingen openstaan voor inspraak van (al dan niet nieuwe) leden. Tegelijkertijd moeten politieke verenigingen ook mensen die voor het eerst actief worden wegwijs maken. Een democratische maatschappelijke dialoog moet open zijn, kritisch en gelijkwaardig. Op die manier worden bestaande machtsverschillen en privileges niet herbevestigd, en krijgen gemarginaliseerde en onconventionele stemmen ruimte. Dat stelt iedereen in staat om op gelijkwaardige voet deel te nemen aan het vormgeven van de politiek.

74 De hedendaagse complexiteit van economie, bestuur en samenleving versterkt het belang van vrije, kwalitatieve pers die een kritisch licht laat schijnen op maatschappelijke ontwikkelingen en op machthebbers. De vrijheid van drukpers is altijd een klassiek politiek grondrecht geweest.

75 Ook de PVV is een vereniging, ook al heeft zij slechts één lid.

# Burger en staat
# Grondrechten en gedeelde waarden in het politieke domein

**Grondrechten hebben betrekking op de verhouding tussen staat en burger. Mensen zijn onderling gelijkwaardig, maar de staat heeft machtsmiddelen die hij iedere burger kan opleggen. In de liberale overtuiging heeft de staat die middelen om, paradoxaal genoeg, mensen te vrijwaren van onderdrukking.[76] Maar de staat moet zelf ook in toom worden gehouden. Daarom zijn rechtsstaat en democratie voor sociaal-liberalen zo belangrijk, en een sterke betrokkenheid van burgers daarbij.**

Gedeelde waarden als vrijheid van meningsuiting, geweldloze conflictoplossing, integriteit van het lichaam en de fundamentele gelijkheid van alle mensen, ongeacht geslacht, huidskleur, levensovertuiging, achtergrond of geaardheid, vertalen zich in een aantal rechten die bovengeschikt zijn aan andere wetten. Vaak worden grondrechten en mensenrechten 'universeel' genoemd. Met universeel bedoelen we dat ze gelden voor iedereen en in alle gevallen.[77] Belangrijke grondrechten zijn het recht op leven, het recht op vrije meningsuiting, het recht op vrije vergadering, het recht op vrije godsdienstkeuze en het recht

76 Het liberalisme is historisch gezien een sterke aanjager geweest van staatsmacht om grote particuliere, vaak overerfbare, oncontroleerbare macht in te perken om individuele vrijheid te waarborgen. In tegenstelling tot de wijdverbreide opvatting is het liberalisme dus ook zeker niet per definitie een anti-staatsleer.

77 Het gaat dus niet om een claim van tijdloze of religieuze waarheid, wat illustreert dat het bevorderen van mensenrechten geen vorm is van cultureel imperialisme.

op gelijke behandeling. Deze rechten worden ook wel afweer- en gelijkheidsrechten genoemd. Ze beschermen het individu tegen de macht van de staat. Het zijn daarmee klassieke politieke grondrechten. Ze zijn in veel landen vastgelegd in een grondwet en kunnen daardoor niet makkelijk veranderd worden.

## Sociale grondrechten

In de loop van de tijd zijn aan deze klassieke politieke grondrechten ook sociale grondrechten toegevoegd. Daarbij valt te denken aan het recht op onderwijs en het recht op gezondheidszorg.[78] Het feit dat er in de loop van de geschiedenis grondrechten zijn bijgekomen geeft direct aan dat ook grondrechten niet in steen gehouwen zijn, noch tijdloze waarheden zijn. Ze reflecteren (een verschuiving van) onderliggende gedeelde waarden. Honderd jaar geleden was het nog niet breed aanvaard dat vrouwen dezelfde rechten hebben als mannen. En na de invoering van het kiesrecht voor vrouwen duurde het nog tot ver in de twintigste eeuw voordat de grondrechtelijke gelijkheid tussen man en vrouw in alle aspecten van wetgeving was doorgedrongen. Vanuit sociaal-liberaal perspectief is in deze ontwikkeling sprake geweest van verfijning van grondrechten en van een consequentere doorvoering van reeds geldende principes, niet van een introductie van geheel nieuwe principes. Het principe van gelijkheid lag ten grondslag aan de eerste klassieke grondrechten; in het begin werden die echter nog niet van toepassing verklaard op vrouwen, niet-welgestelden en mensen van een andere etniciteit. Dat zij uiteindelijk dezelfde rechten kregen, is een consequente doorvoering van het gelijkheidsbeginsel.

78 De sociale grondrechten zijn, zoals in de inleiding vermeld, niet het onderwerp van deze richtingwijzer. Voor een sociaal-liberale kijk op sociale rechtvaardigheid, zie: 'Beloon prestatie en deel de welvaart', VMS 2016).

“Het koesteren van grondrechten kan nooit een zaak zijn van alleen formele waarborgen en moet net zo goed gebeuren in het maatschappelijk domein.”

De veranderlijkheid van grondrechten kan tot de gedachte leiden dat individuele grondrechten dus weer kunnen worden afgeschaft zodra de gedeelde waarden in een samenleving daartoe neigen. Daaruit volgend kan iemand dus politieke ruimte opeisen om daarvoor te pleiten. In het domein van mensen onderling moet iemand hier zeker voor kunnen pleiten. De argumenten in deel II van dit essay geven hopelijk voldoende gedachten om een dergelijk debat aan te gaan, en om te verdedigen waarom individuele grondrechten niet afgeschaft moeten worden. In Nederland is het in theorie mogelijk om grondrechten af te schaffen. Maar omdat grondrechten gezien worden als zeer belangrijk en dus extra het beschermen waard, zijn ze verankerd in een grondwet. Een kenmerk van een grondwet is dat deze moeilijk te veranderen is, omdat er de voornaamste spelregels in een land in staan. Het koesteren van grondrechten kan echter nooit een zaak zijn van alleen maar formele waarborgen[79] en moet net zo goed gebeuren in het maatschappelijk domein, zodat het draagvlak ervoor standhoudt.

79 In de grondwet van de Sovjet-Unie stonden alle grondrechten netjes vermeld. In de praktijk werden ze volledig genegeerd.

**Rechtsstaat**

Een grondwet is dus een ultieme, formele manier om grondrechten en gedeelde waarden te koesteren. Om erop toe te zien dat een grondrecht ook daadwerkelijk geëerbiedigd wordt, is het van belang dat niet alle staatsmacht in handen kan liggen van één persoon, groep personen of instantie. Verschillende instanties moeten elkaar in evenwicht houden, om er op die manier voor te zorgen dat de staat gehouden wordt aan de eigen regels. Dat is een rechtsstaat: een 'government of law, not of men'. Vanuit liberaal perspectief is een rechtsstaat belangrijk omdat hij ervoor zorgt dat staatsinstanties niet een bepaalde waarheid opleggen aan mensen. Een rechtsstaat bezit een monopolie op geweld: geweld mag alleen worden uitgeoefend door bepaalde staatsfunctionarissen (politie, openbaar ministerie, leger). Het mag verder alleen worden gebruikt in gevallen die door de wet voorzien zijn (dus toegestaan door 'het politieke, democratische gesprek'). Verder wordt de toepassing van geweld gecontroleerd door de rechter. Hieraan ten grondslag ligt de waarde van geweldloze oplossing van conflicten: doordat de staat het geweldsmonopolie heeft, moeten burgers hun conflicten geweldloos oplossen.[80]

De enige 'waarheid' die grondrechten met zich meebrengen, is dat het aan individuen is om zelf te bepalen hoe ze willen leven.[81] Vanuit die optiek is het dan ook niet vreemd dat bijvoorbeeld

80 Gebruik van geweld tussen mensen onderling zal altijd voorkomen, maar het wordt afgekeurd en vervolgd. Het geweldsmonopolie is niet een beschrijving van de realiteit, maar een uitgangspunt over wie er bevoegd is om geweld te gebruiken tegen andere mensen.

81 Feitelijk is dit niet een waarheid, maar een conclusie uit de redenering dat niemand met werelds gezag een waarheid voor een ander kan vaststellen die door staatsinstanties kan worden afgedwongen.

in de Verenigde Staten het Hooggerechtshof (dat waakt over grondrechten) afdwingt dat individuen mogen trouwen met wie ze willen. Tegenstanders van openstelling van het huwelijk beweren dat in dit soort gevallen de grondwet wordt misbruikt om politieke punten te scoren; dat de (niet-verkozen) rechter de grondwet subjectief en ideologisch interpreteert. Dat bezwaar is vanuit individualistisch perspectief niet terecht.

*Scheiding der machten*

De Franse denker Montesquieu benoemde al in de 18e eeuw dat de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht niet in handen van een enkele persoon of groepering moeten liggen. Deze 'scheiding der machten' is een essentieel kenmerk van een rechtsstaat. Ieder heeft z'n eigen mandaat, geen enkele is almachtig. De wetgever stelt de regels vast, de regering voert ze uit en de rechter spreekt zich uit bij overschrijding van de regels. De wetgever controleert vervolgens de regering en kan besluiten regels te veranderen. Het koesteren van grondrechten gebeurt concreet door deze scheiding der machten te respecteren en te bewaken. Politici moeten daarom voorzichtig zijn met het becommentariëren van individuele rechterlijke uitspraken, tenzij een uitspraak illustreert dat de regels aangepast moeten worden. Net zo goed moeten rechters terughoudend zijn met inmenging in een publiek politiek debat.

*Kerk en staat*

Naast de verschillende staatsmachten is de scheiding van kerk en staat een belangrijk principe waarop de rechtsstaat rust. Deze scheiding heeft twee kanten: enerzijds zijn

kerken en godsdiensten beschermd tegen inmenging in inhoudelijke religieuze zaken door de staat. Anderzijds wordt het wereldlijke recht als hoogste autoriteit gezien, niet het religieuze recht. Dit gebeurt wederom vanuit de gedachte dat geen individu voor een ander kan bepalen wat waar is, of wat een goed leven is, en dat niemand dus staatsmacht moet kunnen gebruiken om welke religie dan ook aan mensen op te leggen. Hoe de scheiding van kerk en staat per geval concreet invulling krijgt, zal altijd onderwerp van debat blijven. Het verschilt per land en binnen landen. Sommigen gaan zeer ver en verwerpen iedere invloed van religie op het publieke debat. Voor liberalen zal in ieder geval de grens liggen bij het aanroepen van religieuze argumenten als doorslaggevend in een politiek debat. En liberalen zullen minstens tolerant staan tegenover invloed van religie op de maatschappij.[82]

Vanzelfsprekend is een autocratie onverenigbaar met deze uitgangspunten. Een autocratie is op geen enkele ideologische grondslag aanvaardbaar voor sociaal-liberalen, religieus noch seculier. Deze kan ook niet bij meerderheidsbeslissing moreel legitiem worden, en niet bij referendum, aangezien ook een meerderheidsbeslissing voor ons dient te zijn ingebed in de democratische rechtsstaat die de grondrechten van ieder individu respecteert.

82 Regelmatig wordt ten onrechte beweerd dat liberalen anti-religie zijn, maar het liberalisme en een godsgeloof gaan in beginsel uitstekend samen. Zolang individuele vrijheid gewaarborgd is, kan iedereen geloven of niet geloven wat hij wil – ook liberalen zelf dus! In Nederland waren het immers ook vrijzinnige christenen die zich politiek manifesteerden in een voorloper van D66: de Vrijzinnig Democratische Bond.

De scheiding van kerk en staat wordt door enkelen weleens doorgetrokken naar een scheiding van religie en maatschappij (scheiding van kerk en straat). Men beargumenteert dat religieuze overtuigingen thuis moeten worden gelaten en geen plaats hebben in het maatschappelijk domein, noch in het politieke. Dit mag iemand uiteraard vinden, maar er is geen liberaal argument om mensen de vrijheid te ontnemen zich publiekelijk over hun religieuze overtuigingen uit te laten. Liberalen zouden wel moeten protesteren wanneer religie als doorslaggevend argument wordt gebruikt om het gedrag of de keuzes van anderen met staatsmacht te beïnvloeden.[83]

## Democratie

Een rechtsstaat ziet toe op naleving van grondrechten en werkt op die manier als garantie tegen geconcentreerde staatsalmacht. Met het oog op individuele vrijheid in verbondenheid is het echter niet alleen van belang dat de staat zich aan de eigen regels houdt. Ook moeten mensen de mogelijkheid hebben te bepalen wie hen bestuurt en wat die bestuurders doen (en ze moeten de mogelijkheid hebben zelf bestuurder te worden). Dat is waarom een democratie zo belangrijk is voor liberalen.

83 Weer anderen trekken de gedachte door en stellen dat *moraal* überhaupt niet thuis hoort in het bestuur van een land. Dit verleidt mensen er weleens toe te verzuchten dat een land beter af zou zijn met een 'neutrale' technocratische regering. Dit is vaak gebaseerd op de misvatting dat het algemeen belang zich laat uitrekenen in een formule of laat vaststellen in een beleidsnota. Vragen als 'wat is goed, eerlijk, billijk of rechtvaardig?' zijn echter niet objectief of definitief te beantwoorden; juist daarom is een democratie nodig. Het oordeel van een hoogopgeleide specialist over dit soort vragen is niet per se beter dan dat van een ongeschoold iemand. De *uitvoering* van beleid moet uiteraard wel door kundige professionals verricht worden. Politiek moet democratisch zijn, (de uitvoering van) bestuur technocratisch.

*Geïnstitutionaliseerd gesprek over algemeen belang*

Historisch gezien is het minimale (maar niet geringe) voordeel van een democratie dat machtswisselingen vreedzaam verlopen. In ieder ander politiek systeem levert een wisseling van machthebbers vrijwel gegarandeerd geweld en ontwrichting op. Een functionerende democratie vermijdt dat. Dit alleen al is een verworvenheid om zuinig op te zijn.[84] In het vorige deel werd benoemd dat politiek een geïnstitutionaliseerd gesprek is tussen mensen onderling over het al dan niet maken van regels door de staat. Democratie is bij uitstek een middel om staatsmacht te gebruiken om ervoor te zorgen dat niet-statelijke machten zich voegen richting algemeen belang.[85] Al in de jaren zestig sprak D66-denker Jan Glastra van Loon over de noodzaak om 'kanalen te graven naar de macht'. Naast de hierboven genoemde klassieke politieke 'afweringsrechten' zijn daarom ook participatierechten nodig: het recht op informatie, de noodzaak van transparantie en bovenal ook het actief en passief kiesrecht.

*Meerderheid en minderheid*

Democratie is voor een liberaal niet alleen het uitvoeren van verkiezingen, waarmee de meerderheid beslist. Een meerderheid kan ook zonder verkiezingen zijn wil opleggen

84 Hoeveel waarborgen een democratische rechtsstaat ook inbouwt, hij kan nooit een volledige garantie geven tegen tegenspoed. Soms lijken de verwachtingen te groot: democratische beslissingen zijn niet per definitie goede beslissingen, democratisch bestuur is niet per definitie effectief bestuur en rechtsstatelijke deling der machten levert niet per definitie rechtvaardigheid op. Wel bieden al deze waarborgen de mogelijkheid van correctie, reparatie en aanpassing. De vraag 'wat gaat u hieraan doen?' aan een bestuurder of politicus bij rampspoed is niet in alle gevallen terecht. Pech hoort bij het leven, ook in een democratische rechtsstaat. Welke pech wel en welke pech niet aanvaardbaar is, moet in essentie in het maatschappelijke domein bediscussieerd worden.

85 Hoe het algemeen belang precies wordt ingevuld, is uiteraard niet van tevoren helder. Dat is precies waar politiek over moet gaan.

aan een minderheid. Democratie is juist een middel om ervoor te zorgen dat individuen niet onderdrukt worden. Immers, op het ene moment behoort iemand tot een meerderheid, dan tot een minderheid. De ene keer is het voor iemand vooral van belang dat ze vrouw is (meerderheid), terwijl de andere keer bijvoorbeeld de culturele achtergrond de doorslag geeft.[86] Juist vanwege de meervoudige identiteit die ieder mens per definitie heeft, vinden we het belangrijk dat een democratie meer is dan simpelweg regeren per meerderheidsbesluitvorming. En daarvoor zijn grondrechten essentieel.

"Een democratie is meer dan simpelweg regeren per meerderheids-besluitvorming."

**Betrokkenheid van burgers**

Rechtsstaat en democratie zijn echter een lege huls wanneer burgers er niet bij betrokken zijn. Democratie en rechtsstaat zijn ook een vorm van cultuur: het gaat niet alleen om de regels en instituties, maar ook om het gedrag daarbinnen. Wanneer machthebbers wel handelen binnen de wet, maar niet handelen naar de geest van een democratie, holt dit de democratie uit. En burgers moeten hun leiders (en elkaar) daaraan (blijven) herinneren. Ook al zijn alle wetten in orde en zijn rechten formeel gewaarborgd: grondrechten en gedeelde waarden, zo belangrijk voor het sociaal-liberale streven naar vrijheid in verbondenheid, betekenen niets als burgers zich niet

86 Zoals in voetnoot 6 wordt vermeld: mensen zijn meer dan alleen een etniciteit, geslacht, geloof, ras, of de som daarvan ('Denk en handel internationaal', VMS 2014, p. 23).

betrokken tonen bij hun bestuur en als machthebbers zich niet democratisch gedragen. De centrale gedachte is dat de staat er niet is voor de machthebbers, maar voor de burgers; die zijn als het ware de eigenaars van de staat. En eigenaarschap brengt niet alleen rechten met zich mee maar ook plichten: het koesteren van grondrechten en gedeelde waarden.

"De staat is er niet voor de machthebbers, maar voor de burgers. Zij zijn de eigenaar van de staat."

Maatregelen om de politieke betrokkenheid van burgers te versterken, moeten en kunnen niet alleen komen vanuit staatsstructuren. Burgers zijn in grote mate betrokken bij de inrichting van hun samenleving, wat niet alleen kan worden afgemeten aan opkomstpercentages bij verkiezingen. Een partij als D66 was al vanaf de oprichting gericht op het vergroten van zeggenschap van mensen op hun leven en op hoe en door wie ze bestuurd worden.[87]

Nederland kent slechts een indirecte democratische invulling van de uitvoerende macht.[88] Burgers kiezen hier niet hun eigen regering. In het publieke bewustzijn lijken de Tweede

87 aarbij was de blik altijd al breder dan enkel gericht op directe democratie. Het vergroten van zeggenschap in onderwijs, pensioenen en op de werkvloer was ook altijd een speerpunt.

88 Sowieso zijn niet alle ideaaltypische rechtsstatelijke en democratische eigenschappen uit dit essay verankerd in de Nederlandse staatsinrichting. Scheiding van kerk en staat wordt niet expliciet vermeld in de grondwet. De grondwet werkt in Nederland ook niet als een laatste check van grondrechten. En niet de burger vormt de kern van het Nederlandse constitutioneel bestel, maar de monarch.

Kamer en de regering niet zelden als synoniem te worden gezien. De belangrijkste functies van de Tweede Kamer zijn medewetgeving en controle op het bestuur. Maar in de uitoefening van deze functies wordt de Kamer beperkt door haar afhankelijkheid van wat de regering aanlevert, de coalitiemeerderheid vraagt en de media eisen.[89] Hierdoor is de nadruk in het werk van de Kamer steeds meer komen te liggen op de functie van medebestuurder. Op andere niveaus van bestuur, lokaal en Europees, zijn er net zo goed vele uitdagingen voor de werking van, en het draagvlak voor de democratie.[90]

Er is een aantal basisprincipes die in iedere democratie gewaarborgd moeten worden. Iedere stem moet gelijk tellen. Het subject en object van besluitvorming moeten samenvallen (zoals bij passief en actief kiesrecht). Er moet sprake zijn van betwistbaarheid (vandaar het belang van de rechtsstaat voor een democratie). En democratische structuren moeten publieke machtsuitoefening controleren en tot verantwoording roepen. Een democratie is altijd werk in uitvoering, zowel voor de regels en structuren, als voor het draagvlak onder de bevolking. Het koesteren van grondrechten en gedeelde waarden moet ons hier altijd aan blijven herinneren.

89 De balans tussen de machten is in de Nederlandse praktijk tamelijk ongelijk: bij de uitvoerende macht (regering, ministeries, ambtenaren, etc.) werken op nationaal niveau meer dan 100.000 voltijdbanen (exclusief mensen die bij zelfstandige bestuursorganen werken, dat zijn ruim 39.000 voltijdbanen). De rechterlijke macht bestaat uit net meer dan 3.000 voltijdbanen en bij de wetgevende macht (Eerste en Tweede Kamer) werken in totaal nog geen 400 mensen (Jaarrapportage Bedrijfsvoering Rijk 2014).

90 Voor een sociaal-liberale kijk op Europese samenwerking, zie: 'Europa: voorwaarde voor vrijheid', Van Mierlo Stichting, 2014.

## Afsluitend

We koesteren gedeelde waarden omdat we niet alle waarden delen. We koesteren grondrechten zodat mensen zelf op die niet-gedeelde waarden kunnen reflecteren en hun positie bepalen. We koesteren beiden, zodat mensen gezamenlijk hun vrijheid vorm kunnen geven.

Grondrechten en gedeelde waarden zijn essentieel voor het sociaal-liberale streven naar vrijheid in verbondenheid. Ze bieden een basis waarop de andere vier richtingwijzers nagestreefd kunnen worden. Maar het koesteren van grondrechten en gedeelde waarden is niet enkel en alleen aan sociaal-liberalen voorbehouden, en gelukkig maar! De strijd voor grondrechten en gedeelde waarden moet niet worden ingezet voor politiek gewin. Rechtsstatelijkheid mag nooit een punt zijn waarop mensen partijpolitieke kleur moeten bekennen. We moeten die strijd voeren met zoveel mogelijk medestanders.

De manier waarop we omgaan met niet-gedeelde waarden wordt veel meer ingegeven door ons sociaal-liberalisme. We verdedigen het recht van anderen om een afwijkende mening te hebben. Daarnaast ervaren we de verantwoordelijkheid om onze eigen idealen goed te kennen en van daaruit het gesprek met anderen aan te gaan. We mogen twijfelen over onze overtuigingen, zonder dat dit tot besluiteloosheid hoeft te leiden. Dat is een houding waarin mensen gezamenlijk vorm kunnen geven aan hun vrijheid.

Het koesteren van grondrechten en gedeelde waarden vindt plaats op marktpleinen, aan eettafels en binnen politieke partijen, maar ook op de televisie en in de krant of aan internationale onderhandelingstafels. Het is van groot belang om de fundamentele argumenten voor grondrechten paraat te hebben. Want of iemand nu een theocratie nastreeft, een dictatoriale technocratie of een illiberaal kapitalisme: men gooit daarmee de morele gelijkwaardigheid van alle mensen overboord, net zo goed als de vrijheid van ieder mens om het leven na te streven dat hij zelf wil. Dit is geen strijd tussen moreel gelijkwaardige culturen of van gelijktellende meningen, maar een zaak van politieke filosofie, individuele zeggenschap en van rechtvaardigheid. Dit is de kern van de zaak, en die moet niet lichtzinnig benaderd worden – dat bedoelen we met koesteren! Met alle kritiek op mogelijke ineffectiviteit of gebrek aan slagkracht van een democratische rechtsstaat bieden grondrechten de beste garantie op een vrij leven voor alle mensen.

"Grondrechten bieden de beste garantie op een vrij leven van alle mensen."

Om te waarborgen dat grondrechten en gedeelde waarden gerespecteerd worden, moeten ze op alle drie de niveaus uit dit essay worden gekoesterd: individuen moeten hun eigen idealen en de argumenten voor grondrechten kennen. Onderling moeten mensen elkaar de ruimte geven en tegelijkertijd kritisch bevragen. En in het politieke domein moet uiterst voorzichtig omgesprongen worden met grondrechten, rechtsstaat en democratie.

# Uitdagingen in de politieke praktijk [epiloog]

Enkele concrete aanzetten voor politieke discussie

Wat betekent het koesteren van grondrechten en gedeelde waarden voor de praktische politiek van alledag? Dat ligt niet van tevoren besloten in de richtingwijzer en moet voortdurend worden bediscussieerd en beargumenteerd.

In dit essay is uiteengezet waarom we grondrechten en gedeelde waarden koesteren als onderdeel van ons sociaal-liberale streven naar vrijheid in verbondenheid. Wat dit betekent voor de praktische politiek van alledag ligt niet automatisch vast en moet voortdurend worden bediscussieerd en beargumenteerd. Dit essay geeft de handvatten voor zo'n discussie, die onder andere gevoerd moet worden in de praktijk van de politieke vereniging. In deze epiloog belichten we een aantal actuele vraagstukken die verband houden met de uitgangspunten van 'koester de grondrechten en gedeelde waarden'.

**Privacy**

In hoeverre mag de overheid op basis van een wet de klassieke grondrechten inperken ter wille van het voortbestaan van de democratische rechtsstaat en de publieke veiligheid? Dit is bijvoorbeeld aan de orde in discussies over afluisteren en tappen in het kader van strafprocesrecht en bij de werkzaamheden van inlichtingendiensten. Privacy en

veiligheid zijn echter geen tegenstellingen. Sterker nog, privacy is een uitingsvorm van persoonlijke veiligheid. Toch willen overheid en private instanties steeds meer van mensen weten, vaak onder het mom van (collectieve) veiligheid. Voor sociaal-liberalen ligt het belang in eerste instantie bij persoonlijke veiligheid, en dus privacy. Helemaal omdat het individu tegenover grote publieke en private partijen een grote machts- en kennisongelijkheid ondervindt. Het aantasten van privacy moet altijd onderbouwd worden en kan nooit zomaar worden toegestaan. We willen geen overheid die onder het mom van veiligheid (grond)rechten van burgers schendt. We willen een overheid die bescherming biedt tegen uitwassen en misbruik van 'big data'.

**Rechtsstaat**

De rechtsstaat moet voortdurend worden ondersteund en versterkt. Hoewel grondrechten formeel gewaarborgd zijn in de grondwet, is er in het huidige Nederlandse bestel geen mogelijkheid om nieuwe wetgeving te toetsen aan grondrechten. Deze mogelijkheid moet er komen. De onafhankelijkheid van de rechtspraak moet gewaarborgd worden, net zo goed als een voor iedereen toegankelijke rechtspraak. Individuele burgers kunnen in het huidige klimaat zelden hun juridische gelijk halen tegenover grote publieke en private machten. Fraude en corruptie binnen de overheid moeten intensief bestreden worden, net zo goed als de vermenging van boven- en onderwereld. De politie en het openbaar ministerie moeten boven iedere verdenking kunnen staan.

Op Europese schaal werken de verdragen over mensenrechten en het Europese Hof van de Rechten van de Mens voor ons als waarborg van rechtsstaat en grondrechten. Binnen de EU moet de Europese Commissie net zo sterk kunnen handhaven op mensenrechten als op de regels van de interne markt.

**Verhoudingen tussen de machten**

De wetgevende macht is op landelijk niveau in middelen ongeveer 350 keer kleiner dan de uitvoerende macht. Bij de landelijke overheid (inclusief uitvoeringsorganen) werken ruwweg 140.000 mensen, terwijl de Eerste en Tweede Kamer gezamenlijk door nog geen 500 mensen ondersteund worden. Kamerleden moeten dus met een zeer kleine hoeveelheid medewerkers het werk van letterlijk tienduizenden ambtenaren in grote lijnen aansturen en controleren. Uit rechtsstatelijk perspectief en met het belang van scheiding der machten voor grondrechten in het achterhoofd zou een iets evenwichtiger verhouding tussen wetgevende en uitvoerende macht goed zijn. Een geringe uitbreiding van de capaciteit van de volksvertegenwoordiging zal de werking van de democratie ten goede komen. Door de onderzoeksmogelijkheden en –middelen te versterken kunnen volksvertegenwoordigers deze meer en beter (agenderend) inzetten.

Politieke partijen zouden meer politiek moeten bedrijven vanuit hun eigen gedachtegoed en idealen. Daarnaast moeten politici zich ook beseffen dat ze niet enkel partijpolitiek dienen te bedrijven, maar ook als geheel een 'check' en tegenwicht zijn bij het bewaken van Nederlandse belangen in een EU-context.

## Lokale democratie

Democratische verantwoording wordt in dit essay als cruciaal genoemd voor grondrechten en gedeelde waarden. Met de overdracht van bevoegdheden en middelen naar gemeenten is de noodzaak van aansturing en controle door burgers toegenomen. Daarvoor is een werkende democratie op lokaal niveau nodig. Burgers kunnen invloed uitoefenen op lokaal bestuur mits de macht niet te veel ligt bij niet-gecontroleerde bovengemeentelijke regelingen. Gemeenten moeten wel voldoende slagkracht hebben om alle taken uit te voeren. Democratische betrokkenheid neemt toe naarmate een gemeente eigen belasting mag heffen. Daarnaast moet een burgemeester met wezenlijke taken ook een eigen democratisch mandaat hebben. We juichen bottom-up initiatieven toe ter versterking van een participatieve democratie/doe-democratie. Dit is in onze ogen wel een aanvulling op representatieve structuren, die nog steeds van essentieel belang zijn in het 'wegen' van het publieke belang lokaal. Instrumenten voor directe democratie zijn belangrijk voor legitimiteit. Tot slot is het van groot belang dat lokale pers in staat is om bestuurders en politici voldoende kritisch te volgen.

## Europa

Op Europese schaal is de afgelopen decennia een nieuwe bestuurslaag ontstaan, met rechtsstatelijke en democratische elementen. Met het voortschrijden van deze ontwikkeling is het van groot belang om de Europese democratie uit te breiden. De EU moet daarom een volwaardige, meer democratische,

transparante politieke unie worden met verdergaande bevoegdheden voor grensoverschrijdende problemen. Een Europese Unie waarin de bestuurders democratisch worden gecontroleerd door het Europees Parlement. Het Europees Parlement moet zelf wetsvoorstellen kunnen indienen, en parlementaire enquêtes kunnen uitvoeren. Nationale parlementsleden en EU-parlementsleden moeten binnen bestaande mogelijkheden veel nauwer samenwerken.

En naast het Europees Parlement moeten de lidstaten democratisch vertegenwoordigd worden in een Europese senaat, ter vervanging van de Raad. De voorzitter van de Europese Commissie moet kunnen worden gekozen.

# Met dank aan

Dit essay is tot stand gekomen onder verantwoordelijkheid van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66, voor sociaal-liberaal gedachtegoed.

**Auteur**
Frank van Mil

**Met dank aan**
Mark Snijder, Ad van Vugt, Anthony Pemberton, Carinne Elion-Valter, Carsten Zwaaneveld, Corina Hendriks, Daniel Boomsma, Doutje Lettinga, Gerard Schouw, Hans Engels, Henk Beerten, Herman van Gunsteren, Ivo Thonon, Jelmer Alberts, Joost Röselaers, Joris Backer, Koen Kleijn, Marty Smits, Nienke Offringa, Sanne Taekema, Sven-Åke Hulleman, Vincent Vrijhoef

# Colofon

Deze bundel is tot stand gekomen onder verantwoordelijkheid van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66.

**Inleiding**
Coen Brummer

**Redactie**
Daniël Boomsma
Dirk-Jan van Vliet

**Vormgeving**
Sander van Diepen

**Met dank aan**
Joris Backer, Max Boot, Sander Bus, Marthe Hesselmans, Jurre Honkoop, Jan Willem Holtslag, Frank van Mil